

Yasak Bir Hafızayla Yüzleşmek : Menemen Olayı İrtica mı, Komplo mu ?

Eyüp Öz*

Özet

1930 yılı Türkiye için birkaç nedenle gerçek dönüm noktalarından biri olarak tanımlanabilir. Kemalist iktidarın radikal dini reformları ve ekonomik krizin toplumsal hoşnutsuzluğu derinleştirilmesi, ülkeyi iki temel noktada değişime zorlamıştır: Ekonomide devletçilik ve çoğulcu politik sistem. Bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, sözkonusu iki temel yönelimin bir arada yürütülmesini öngören siyaset mühendisliği ürünü olarak, 12 Ağustos'ta tarih sahnesindeki yerini aldı. Serbest Fırka 17 Kasım'da aniden feshedilmesine rağmen parti tabanı aylar boyunca varlığını sürdürecektir. Toplumsal muhalefetin sindirilmesi, sıradışı mehdici bir isyana verilen orantısız cevaba rağmen mümkün olmamıştır. Bu makalede, 23 Aralık 1930'da meydana gelen Menemen Olayı uhrevi kurtuluş hareketleri perspektifinde ele alınıyor.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik kriz, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Menemen Olayı, mehdici isyan.

To Confront with a Forbidden Memory : Is the Menemen Incident a Reaction or a Conspiracy ?

Abstract

For several reasons, the year 1930 can be defined as a genuine turning point for the history of modern Turkey. The radical religious reforms under the Kemalist leadership and the growing social discontent due to the Economic Crisis forced the country to go through a transformation towards two essential directions: economic statism and pluralistic political system. Created on the personal order of Mustafa Kemal, the Liberal Republican Party took its place in the historical scene on August 12th, as a pure product of the political engineering which was envisaging the simultaneous implementing of this double orientation. Though the Liberal Party was unexpectedly dissolved, its electorate continued to exist for several more months. The disproportionate response to a singular messianic uprising did not succeed in the suppressing of social protests. Born in Magnesia and ended in Menemen on December 23rd, 1930, this insurrectionary wave has shaken the power profoundly, with the murder of a sub-lieutenant.

Keywords: Economic crisis, Liberal Republican Party, Menemen incident, messianic uprising.

* Dr., Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris/Fransa, eyupozum@hotmail.com

Giriş

Cumhuriyet tarihinde pek az olay Menemen'deki isyan kadar hafızalarda yer etmiştir. Nedenlerine bakılacak olursa; toplumu ve rejimi derinden sarsan bir olayla karşı karşıya olunduğu görülür. Çünkü ekonominin kalbi ve görece modern olarak nitelenen bir bölgede meydana gelmiştir. Yaşandığı yer ve sonuçları itibarıyla iktidar için on yıllar boyunca sürecek bir sarsıntı kaynağına dönüşmüştür. Böylesine sarsıcı bir isyanın irdelenmesi, aslında araştırmacının erken cumhuriyet döneminin toplumsal kırılma ve kopuş noktalarının gözlemlenebileceği dağınık bir laboratuvara adım atması demektir.

Elinizdeki çalışmanın şeceresi iki akademik çalışmanın sonuçları ve iki ayı aşkın bir alan araştırmasının gözlem ve bilgilerine dayanmaktadır.¹ Menemen Olayı'na ait geniş bir külliyatın varlığını kabul etmek gerekir. Bunlar çoğunlukla hatırat ve bir kısım resmi evrak üzerine yapılmış çalışmalardır. İster resmi görüşten, isterse muhalif yazarların kaleminden çıksın, söz konusu eserler hatalı bilgiler ve çelişkilerle doludur. Sayıları sınırlı olan akademik çalışmaları da burada zikretmek gerekir.² Yurt dışında konuyla ilgili neredeyse yegane kapsamlı çalışma, Hamit Bozarslan'ın sorgulayıcı bir perspektifle ele aldığı değerli makalesidir.

Elbette konu ihtilalci bir mehdici isyan olunca,³ evrensel ölçekte bazı okumalar yapmak gerekiyordu. Başta *İslam Dünyası ve Akdeniz Dergisi*'nin İslam dünyasının dört bir yanındaki mehdici hareketleri inceleyen sayısı olmak üzere, Norman Cohn, Avni İlhan, Ali Coşkun ve kaynakçada künyeleri verilen farklı görüşlerden eserler, uhrevi kurtuluş hareketlerinin komplot teorileri ve/ya irticayla açıklanamayacak kadar değerli bir laboratuvar ve aydınlatıcı bir prizma olarak

- 1 2006'da EHESS'in [Sosyal Bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu, Paris, Fransa] tarih ve medeniyetler bölümünde, *Menemen Olayı ve Türkiye'de Mehdicilik* [L'Incident de Menemen et le Messianisme en Turquie] adlı yüksek lisans tezi ve 2014'te aynı okulda yapılan, *Ege Bölgesi ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, Büyük Bir Muhalif Mobilizasyonun Politik Tarihi, 12 Ağustos-17 Kasım 1930* [Le Parti libéral républicain dans la région égéenne en Turquie, Histoire politique d'une grande mobilisation contestataire, (du 12 août au 17 novembre 1930)], başlıklı doktora tezi.
- 2 Bkz., İsmail Kurtoğlu, *Menemen Olayı*, Eskişehir, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000 ve Bahriye Acar, *İzmir Basınında Menemen Olayı*, İzmir, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1977.
- 3 Her dinde uhrevi/dini kurtuluş hareketleri için değişik isimler kullanılmıştır. İslam dünyasında mehdici ve nadiren mesihçi hareketler olarak adlandırılırken, Hristiyanlık'ta millenarizm, millenarianisme, millennialisme, chiliasticism ve adventizm olarak adlandırılır. İlkel veya kabilevi din ve topluluklarda nativism ve cargo cultismdir. Musevilik'te ise kutsanmış anlamına gelen mesih [meşiah] inancı yaygındır. Burada daha çok Giritli Mehmet'in mehdi olduğunu iddia etmesi nedeniyle *mehdicilik* kavramı tercih edildi. Bu tür hareketlerin kavramsal tartışmaları için bkz., Avni Coşkun, « Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi », *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 20, 2001, s. 115-143.

ele alınması gerekliliğini ortaya koydu.⁴

Elimizde Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridelerinde yer alan önemli bir bilgi fonu var. Bunlarda yargılamaların ilk kısmına ait sorgulama tutanakları, savcının esas hakkındaki iddianamesi, idam kararları ve gerekçelerine dair belgeler mevcut.⁵ Yine *Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi*'nde açıklanan, özellikle 1 Ocak 1931'de Divan-ı Harp Mahkemesi'nin oluşumuna kadar, İzmir valisi Kazım Dirik Paşa tarafından yürütülen soruşturmalara ait tutanakları da zikretmek gerekir. Ayrıca, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, Cumhuriyet Halk Partisi ve Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü kataloglarında yer alan yayınlanmamış onlarca belge ilgi bekliyor. Genel Kurmay ATAŞE arşivinden bir kaç belge, Şeyh Esat Efendi ile olay arasındaki bağı ispat etmeye çalışıyor. Fakat belgelerde daha çok olayın sanıkları olan tarikat müritleriyle şeyhleri arasındaki ilişki ortaya konulmuş. Bunlar kamuoyundaki yoğun tartışmalar üzerine açıklandı. Başta yerel olmak üzere, ulusal gazetelerde duruşmaları izleyen gazetecilerin yargılamalara ilişkin aktarımları da diğer önemli kaynaklar arasında yer alır.

Bu makale, 23 Aralık 1930'da Menemen'de meydana gelen sıra dışı bir mehdici isyanı, sosyal ve politik tarihin bir ögesi olarak ele almaktadır. Çok çetrefilli bir konu olarak bu mesele mültidisipliner bir bakışı zorunlu kılmaktadır. Toplumı böylesine ikiye bölmüş ve özellikle Menemen kenti ve köylerinde yasak ve içe dönük bir hafıza oluşturmuş olan bir olay olarak, araştırmacıya meydan okuyan sorular listesinin tamamını burada cevaplamak mümkün olmadı. Bazı karanlıkta kalmış alanları aydınlatmak için özellikle birinci dereceden akrabalarının konuşmasına ihtiyaç var. Fakat bunlarla konuşmak bir tarafa olayın adını dahi duymak istemedikleri bir gerçek. En yaşlısından gencine bir suskunluk ve çekingenlik söz konusu. Örneğin, bu satırların yazarı 2005 yılında Paşaköy'de Giritli Mehmet'i tanıyan 96 yaşındaki Halil Yılmaz'la bir söyleşi yapmak istediğinde reddedilmişti. Ancak oğlu kendisine, 'Bu yaşta neden korkuyorsun? demesi üzerine, sınırlı bir konuşmayı kabul etti. Yine Bozalan Köyü'nde yaşlılarla yapılan bir söyleşiden sonra, bütün sorumluluğun muhtara yüklenmesi

4 Hamit Bozarlan, « Le mahdisme en Turquie: 'l'Incident de Menemen' en 1930 [Türkiye'de Mehdizm: "1930 Menemen Olayı"] », *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 91-92-93-94, 2000; Mercedes Garcia-Arenal (dir.), *Mahdisme et millénarisme en Islam [İslam'da Binyılcılık ve Mehdizm]*, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 91-92-93-94, 2000; Norman Cohn, *Les fanatiques de l'apocalypse, millenaristes révolutionnaires et anarchistes mystiques au moyen âge* [Kıyametin Fanatikleri, Orta Çağ'da Mistik Anarşistler ve Binyılcı İhtilalciler], Paris, Payot, 1983; Avni İlhan, *Mehdilik*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1993; Ali Coşkun, *Mehdilik Fenomeni*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004.

5 TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra no: 58, cilt 25, 31 Ocak 1931'de, Başbakan İsmet İnönü'nün « Menemen Hadisesi'ni ika ve teşkilatı esasiye kanununu cebren tağyire teşebbüs edenlerden 37 şahsın ölüm cezasına çarptırılması hakkında 3/564 numaralı Başvekalet tezkeresi ve Adliye Encümeni mazbatası » başlıklı tezkeresinin ek belgeleri, s. 1-91.

de gösteriyor ki, aradan geçen onlarca yıla rağmen bölgede olayın sarsıntısı hala devam ediyor. Giritli Mehmet'in biyografisinin kapsamlı bir şekilde kaleme alınmasında bu çekingene tanıklıkların önemli bir katkısı oldu. Buda olayın karmaşık dinamiklerinin daha iyi görülmesini sağlayabilir. Bu nedenle elimizdeki külliyanın en belirgin eksikliği olan biyografi boşluğu doldurulmaya çalışılıyor ve Giritli Mehmet'in mehdiyyet iddiası üzerinden bir okuma yapılıyor. Elbette bir uhrevi kurtuluş hareketini başlatan dünyasal şartlardan kopuş mantığını göz ardı etmeden, sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve dini faktörlere de dikkat çekiyor.

I. Mehdi ve Misyonu: 'Esrarlı' Yolculuğun Günlüğü

Tıpkı Menemen Olayı gibi, çok konuşulan ama hakkında az şey bilinen bir isyancıdır Giritli Mehmet. Belirsizliklerin başlıca nedeni, resmi ve muhalif söylemde, sadece bir piyon seviyesine indirgenmesidir. Oysa ki mazisi incelendiğinde, bir isyana öncülük edebilecek kırılmalı ve örsellenmiş bir biyografiyle karşılaşırız. Aile fertlerinin 27 Mayıs 1960 darbesine kadar her yıl düzenli olarak sorgulanmaları, devlet zorunun boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Mehdi Mehmet, Akhisar'da doğmuş bir Girit göçmenidir. Asıl adı Mehmet Bedâvaki'dir. Mahkeme tutanakları 33 yaşında olduğunu not etse de, eldeki görsel dokümanlar daha ileri yaşlarda olduğunu göstermektedir. Bilinmeyen bir nedenle katledilmiş olan Berber Hasan'ın oğludur. Daha çocuk yaşlarda başladığı aile mesleği olan berberlikten sonra, aralarında meyhaneciliğin de olduğu bir çok işe atılır. Örneğin bekçilik, evlendirme dairesinde memurluk ve çiftçilik gibi. Akhisar'dan, Manisa'ya taşındığında, iki çocuklu ilk evliliği de sona erer. Yerleştiği Karaköy Mahallesi, hem göçmen yoğun bir mekan, hem de yoksulluk sınırlarında üretilen sorunların yuvasıdır. Bu mahallenin, olayın niteliğine etkisi şaşırtıcı derecededir.

Paşaköy'den Kadı Osman'ın kızı Elif'le olan ikinci evliliğinden Abdullah isminde bir oğlu olur. Tanıklıklara göre Giritli Mehmet zamanla sünneleşmiş bir Bektaşî'dir.⁶ Bu, bölgeye göç eden birçok Girit Bektaşî'sinin, taşra yerlilerinin baskısıyla zorlandığı bir sonuçtu. Yunan işgali yıllarında (1919-1922) muhtemelen bir asker kaçağı olarak dağa çıkmıştır.⁷ Cumhuriyet'in kuruluş yılında Mani-

6 Bkz., Oktay Özenin, *Kubilay Olayı Tarihi, 40 Gün*, İzmir, Ata Matbaacılık, 2013, s. 148.

7 Manisa'dan Hacı Mustafa isimli sanık bu yıllarda yaşanan bir vakayı sorgusunda şöyle ifade etmiştir: « Mehdi benden üç yüz lira istedi. 'Kaç defa istedi?' Üç defa efendim. 'Ne için senden istiyormuş, sen o kadar zengin misin ki para talep ediyor?' Efendim bu adam memleketin eşkıyası idi. Bana tehdit mektubu göndermişti. », bkz., TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra no: 58, cilt 25, s. 44; alan araştırmasında öğrenilen bilgiye göre, Giritli Mehmet Paşaköy civarındaki dağlardan inerek köylülere silah zoruyla eziyet etmekteydi. Bu mahkemede Terzi Talat tarafından kayda geçirilmiştir: « Yedi sene evvel kendisini bekçi tayin etmişlerdi. Bir akşam dükkanımın yanından geçti sordum, para çıkıyor mu dedim, o da çete olduğum sırada daha eyi para kazanıyordum dedi idi. 'Kimin çetesi imiş?' Ne çetesi olduğunu bilmiyorum. 'Ne tarafta ve ne zamanlarda idi.' Yunanlılar zamanında çete imiş, [...] Paşaköy taraflarında çetelik yapıyormuş. », a.g.e., s. 51-52.

sa'da bekçilik yaparken tanıştığı Alaşehirli Ahmet Muhtar'a, esrar içmeme sözü vererek mürit olur. İlk dereceli eğitimiyle 1928'de başladığı Manisa Evlendirme Dairesi'ndeki memurluğundan, bir cinayet şüphesiyle azledildiği tanık ifadelerine yansıyan detaylar arasındadır.⁸ Ancak onun bu görevini sonlandıran şeyin davranış bozukluğu olduğuna dair bilgileri de gözden kaçırmamak gerekir. Giritli Mehmet bir taraftan memurluğa devam ederken, diğer taraftan Akhisar'daki baba mirası üzüm bağları ve Paşaköy'deki kayınpeder mirası ve muhtemelen tamamı, 1927 Dünya Tarım Buhranı (bu aynı zamanda küçük buhran olarak adlandırılıyor) nedeniyle ödenemeyen Ziraat Bankası kredisi karşılığında haczedilen 80 dönümlük araziye işleyen bir çiftçidir.⁹ Güçlü ve insanları arkasından sürükleyebilen bir hatip olan Giritli Mehmet, sürekli arayış içindeki bir kişilik görüntüsü verir. Ona dair hemen bütün tanıklıklar, asabi bir kişilik olduğunda müttefiktir. Biyografiyi detaylandırmak mümkündür, ancak gerek yer darlığı, gerekse olayın analizi için gerekli veriler çerçevesinde sınırlandırıldı.

Giritli Mehmet 1930 ilkbaharı sonlarında, muhtemelen mayıs ayı başlarında, keskin bir dönüşümün içine giriyor ve o tarihte kendini mehdi ilan ediyor. Manisa'nın Kısık Camii'nde, Hafız Ahmet'in başkanlığında ve sürekli görüştüğü kişiler tarafından kurulan imtihan heyeti mehdilik unvanı veriyor ve derhal ona itaat ediliyor.¹⁰ Sonraki belirsiz dönemde, muhtemelen Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın [SCF] kuruluşuyla birlikte, merkez/kaç güçlerin meşru siyasete yönelmesi çerçevesinde bir beklenti içine girildiği muhakkak. 1-20 Ekim 1930 tarihleri arasındaki yerel seçimlerde, her türlü devlet zoru ve gücünün Serbest Fırka'nın engellenmesi için seferber edilmesi bir dönüm noktasıdır. Bunun muhalefetin marjinal katmanlarında ilk kopmaları tetiklediği anlaşılıyor. Şiddet ve yolsuzlukla atbaşı giden bu kopuşlar, Manisa'nın yoksul semtlerinde kendini gösterir. İşte bu dönemde, Giritli Mehmet'in dikkat çekici bir kopuş psikolojisine girmesi herkesin dikkatini çeker. Çünkü kendisi Fethi Okyar'ın Manisa'ya gelişinde aşırı SCF taraftarlığıyla dikkat çekmiştir. Örneğin, kıyafet değişikliği ve sakal bırakma gibi. Bu günlerde mehdilik iddiasındaki Giritli Mehmet'ten şu cümleler duyulur:

« Ben Allah'ı aşıkâr gördüm, ölüler bana ayağa kalkar. Çok yakında o kadar meşhur olacağım ki, her gittiğim yerde bana secde edecekler. İsmim her yerde yayılacak, adımları mübarek mehdi diye anacaklar. Siz de bunu işiteceksiniz. »¹¹

Serbest Fırka'nın ani sonu, iki ay önce başlayan zikir toplantılarını sıklaş-

8 Mehmet Tatas, *Menemen [Kubilya] Olayı*, Ankara, yayımlanmamış lisans tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1974, s. 77.

9 Osman kızı Elif'e ait 14115 numaralı senet için bkz., *Hizmet Gazetesi*, 29 Ekim 1929, s. 5.

10 Detaylı ilgi için bkz., Savcı Yardımcısı Fuat Bey'in esas hakkındaki iddianamesi, TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra no: 58, cilt 25, Yirmi Beşinci İnikat, 2 Şubat 1931, s. 80.

11 *Yeni Asır*, 16 Ocak 1931 ve *Serbest Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Ocak 1931.

tırmıştır. Giritli Mehmet Aralık ayı başlarında yedi kişilik « ordusunu » kurduğunda, 'hicret' etmeye de karar vermiştir. Bunların dördü Mehmet, ikisi Hasan ve biri de Ramazan adını taşıyor.¹² Sayı tesadüfi değildir. Zira her birine *Ashâb-ı Kehf*'in isimleri verilir. Kur'an'da belirtildiği gibi, Decius Çağı'nın (MS 201-251) 'Rakım Mağarası' yedi uyuyanlarının köpeğinin adından gelen *Kitmîr* adlı _siyah ve iri yapılı_ koruyucu köpek isyancılara eşlik ediyor. Aynı zamanda gruba yabancı kişilerce anlaşılmaz kodlu bir iletişim dili kullanıyorlar.

Dünyevi olmayan ve dolayısıyla çürütülemez bir repertuvardan beslenen mehdici söylemler, aslında bu tür akımların evrensel kodlarında yer alır. Zira, mesihi mesajlar, karizmatik şefleri destekleyen şakirtlere, bilinen ve anlaşılır terimlerle anlatılmak zorundadır. Ayrıca bunlar dönemin ruhuna uygun olarak yeniden yorumlanmalıdır. Böylece uhrevî kurtarıcılar siyasal mesajlarını, yaygın bir dil ve sembollerle, ama dini geleneklerden beslenerek vermiş olurlar. İslam dünyasının bir ucundan diğerine, mehdilerin kullandıkları terim ve sembollerin kusursuz bir şekilde tekrarlandığını görüyoruz. Bunlar, *cihâd, hicret, emr-î bi'l ma'rûf ve nehy-î anil münker*, veya Menemen örneğindeki gibi, *Ashâb-ı Kehf, Kitmîr* vs. olabilir. İslam toplumlarının zaten içselleştirdikleri bu semboller mehdî propagandası için bolca kullanılmıştır.¹³

Yedi kişi yaş sınıflandırması bakımından incelendiğinde, 63 yaşındaki Sütçü Mehmet _ki muhtemelen fonksiyonu lojistik destekle sınırlıydı_ ve 40'lı yaşlardaki Giritli Mehmet dışındakiler 16-29 yaş aralığındadır. Bu bakımından grup, hem genç, hem de yetişkinliğe geçiş yaşlarındaki bireylerden oluşuyor. Elbette üretilen şiddette yetişkinliğe geçişin ritüelleri arasındaki şiddete yönelme olgusu önemli bir etkidir. Giritli Mehmet ise aktör pozisyonuyla genç şakirtlerin eğitimlerini yönlendirebilir. Gençler için gurup içinde yer almak, bir taraftan yerleşik politik düzene karşı korunaklı bir mekan olurken, diğer taraftan bir toplumsal statü edinmenin yolunu açmıştır. Tatlıcı veya sütçü gibi meslek grupları tarafından finanse edilen gençlerin, sadece karın tokluğuna böyle bir ortama girdikleri söylenemez. Örneğin, Giritli Mehmet'in yeğeni ve/ya kuzeni olan 16 yaşındaki Küçük Hasan, en son kapatılanlar arasında olan *İmam Hatip Mektebi* öğrencilerindendir.¹⁴ Dolayısıyla en küçük şakirtin isyana katılmak için farklı bir nedeni

12 Diğer şakirtlerden Sütçü Mehmet 63 yaşında, Nalınca Hasan, 28 yaşında, seyyar satıcı, Küçük Hasan, 16 yaşında, ortaokul öğrencisi, Şamdan Mehmet, 28 yaşında, bağ işçisi, Mehmet Emin, 29 yaşında, bağ işçisi ve Ramazan, 23 yaşında bir çoban., bkz., TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra no: 58, cilt 25, s. 1-91.

13 Bkz., Mercedes Garcia-Arenal, « Introduction [Giriş] », *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 91-92-93-94, 2000, s. 14.

14 Cumhuriyet'in onuncu yılında ilan edilen genel aflla cezaevinden çıkmıştır. Manisa'nın Karaköy Mahallesi'ndeki Hâki Baba Camii imamı olan Küçük Hasan, 26 Şubat 1974'te Mehmet Tatas'a şunları söylemiştir. « Ben o zaman İmam Hatip Mektebi'nde okuyordum. Bu okul kapandı. Kapanınca ortaokula başladım. O zamanlar ortaokul son sınıfta idim. Namazda dinlediğiniz gibi sesim güzeldir. Mevlit okumak için Paşaköy'e gittim. », bkz., Tatas, *a.g.e.*, s. 59-60.

olduğu anlaşılıyor. Yine üyelerden ikisiyle lider arasında işçi/işveren ilişkisi vardır. Ayrıca kendi ifadeleri, bazılarının vaat edilen bir siyasi makam için isyana katıldıklarını gösteriyor.¹⁵

Burada özellikle başta göçmenler olmak üzere, gençler arasında iktidara karşı yoğun bir güvensizlik olduğunu belirtmek gerekir.¹⁶ Zira SCF saflarında gençlerin ilk defa siyaset sahnesine çıkmaları ve yoğunlukları bunu gösterir. Gerek Ege Bölgesi'nde, gerekse muhalefetin yoğun destek bulduğu Adana ve Samsun gibi göçmen yoğun kentlerde, gençler SCF'ye yönelmiştir. Genç nüfustaki yoğun işsizlik oranı ve iskan sorunları en önemli hoşnutsuzluk nedenleridir. Ayrıca imparatorluğun bu son çocukları ve Cumhuriyet'in ilk gençlerinin henüz Kemalizm'in ideallerini benimsemedikleri aşikar. Bu nedenle SCF'nin kapanışından sonra kurulan Halkevleri (19 Şubat 1932), iyice belirginleşen bu ideal boşluğunu doldurmayı hedeflemekteydi.

Giritli Mehmet, Sütçü Mehmet ve Zeki Mehmet yola çıkmadan eşlerini boşarlar. Ahmet Muhtar'ın muskasına güvenerek ölümsüzlüğünü ilan eden Mehdi, gerekli hazırlıkların ardından, 7 Aralık'ta Paşaköy'e günün erken saatlerinde ulaşır. Zamanlama tesadüfi değildir. Zira bu seçim neredeyse tüm uhrevi kuruluş çağrılarının evrensel sembolüdür. Çünkü şafak vakti aynı zamanda yeni zamanların habercisidir. Manisa ile Menemen'i ayıran onlarca kilometrelik yolu 'bir isyan seli' gibi geçerlerken gittikleri her yerde saygıyla karşılanırlar. Köy muhtarları kırsal yasalara göre,¹⁷ yabancıları haber vermeye mecburken sustular.¹⁸ Bir düzine köyü bir kayıpla aştıktan sonra, nihayet Bozalan Köyü'ne

15 Buradaki analizleri Bozarslan'ın 1970'li yıllar Türkiye'sindeki şiddet olgusunu ele alan çalışmasına borçluyum. Bkz., Hamit Bozarslan, « Le phénomène milicien : une composante de la violence politique en Turquie des années 1970 [Milis Fenomeni: 1970'lerde Türkiye'de Siyasal Şiddetin Bileşimi]», *Turcica, revue d'études turques*, Sayı 31, 1999, s. 185-244.

16 *Resimli Ay Dergisi* tarafından kendilerine yöneltilen "Sizin için en kutsal şey nedir? Sorusuna, 1927'de İstanbul'daki gençlerin % 2'si 'insan hakları ve evrenselcilik' diye yanıt vermişti; bunların % 2'si 'bir ideal', % 40'ı 'onur', % 40'ı 'din ve Kur'an', yalnızca % 5'i 'vatan' ve % 10'u ulus cevabını vermişti., Aktaran, Hamit Bozarslan, *Türkiye'nin Modern Tarihi*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2004, s. 68.

17 Dönemin Paşaköy'ü muhtarı bu görev ihmalini yıllar sonra şöyle açıklar: « Efendim, ben o zaman, yani o tarihte köyün muhtarı idim. Mehdi Mehmet bu köyden evliydi. Yani Rukiye Hanım'ın kızı vardı, kendisini çok iyi tanırım, Manisa'nın Köraköy [Karaköy] Mahallesi'nde oturuyordu. Bu köyden evli olduğu için, köylüler gibi idi, sık sık gelirdi. Bu Mehdi'nin kayınpederi ölmüştü. Kayınpederi ölünce tabi ki ona kaldı mirası. Bu yüzden benim tarla komşumdu [...]. Bunlar zaten silahsız gezmezdi [...], bunun öncesi çok havalı idi, ne yaptığını bilmez bir adamdı. Esrar içermiş, fakat görmedim. Bu, seferberliğe gitmedi. O zaman yaşı mı ufaktı bilmiyorum ama sakat falan değildi. Yani size şunu söyleyeyim ki, ne ararsan bu adamda mevcut idi. Çok çirkef bir adamdı, bu köyde bir de oğlu vardı. », Tatas, *a.g.e.*, s. 61.

18 18 Eylül 1930 tarihli *Hizmet Gazetesi* haberine göre Paşaköy'ün ihtiyar heyeti Serbest Fırka üyesiydi.

gelirler.¹⁹ Burada, Manisa’da durumun ne olduğunu öğrenmek için iki kadın görevlendirilir. Haberlere göre, güvenlik güçleri iz sürmektedir. Mehdi gizlenmek için köy dışına bir korumalık yaptırır.

Bu kayboluş döneminde, Mehdi’yi ihbar eden kardeşi ve/ya amcası olan Ali Bedâvaki’dir. İhbarın ardından bir ihmalkarlıklar zinciri yaşandığı kesin. Fakat haber çevre şehirlerde duyulmuştur. Dedikodular alabildiğine yayılırken, Mehdi ve askerleri, Bozalan’dan ayrılarak, üç tüfek, 4 tabanca, yüzlerce mermi, balta, testere, kılıç ve kama gibi silahlarla yine bir şafak vakti Menemen’e girmiştir: Tarih 23 Aralık 1930’dur.

Neden Menemen? Sorusu, bizi kentin kimliğine ve Serbest Fırkayla kurduğu güçlü bağa götürür.²⁰ Hatta o kadar ki ilçede Halk Fırkası Mutemedi [İlçe Başkanı] Cemil Bey SCF için çalıştığı iddiasıyla azledilmiştir.²¹ Menemen Ege’nin en muhafazakar yerleşimlerinden biridir. Ayrıca, isyan parkurunun önemli noktalarına bakacak olursak akrabalık ve arkadaşlık ilişkilerinin cömert kabullerde önemli olduğu görülür. Zaten Menemenli Saffet Hoca’nın kapağı da bu nedenle çalınacaktır.

İsyanın bu son saatlerine dair çok farklı anlatımlar olsa da, tanık ifadelerinden bir bütün oluşturmak mümkün. Müftü Mescidinden alınan yeşil bayrakla birlikte Menemenliler,²² Mehdi’nin nutkunu dinlemek üzere hükümet meydanına davet edilir: « Ey ahali başlarınızdaki şapkaları atınız ve şu sancağın altından geçerek bize katılınız. Aksi halde bu gece yarısından beri Ankara’yı zapt edip, her yeri kuşatmaya başlayan ordumuz, bize inanmayan kafirlerin cezalarını insafsızca verecektir. »²³ Sancağın meydana dikilmesinin ardından Mehmet Emin’in yaptığı konuşma budur. Ardından yüzlerce meraklı sancak altında toplanır. Karakol

19 Ali Işık’ta Paşaköy muhtarı gibi, Mehdi’nin köyünde ağırlanışını akrabalık bağlarıyla açıklar: « Ben idam edilen Koca Mustafa’nın oğluyum. Koca Mustafa; yani babam Sütçü Mehmet’in eniştesi; idam edilen Hacı İsmail, Sütçü Mehmet’in kardeşi. Hacı İsmail’in oğlu Hüseyin’de idam sırasında kaçtı sonra yakalanarak idam edildi. Sütçü Mehmet şirret bir adamdı, o zaman ben on beş yaşında idim. Her sene bunlar bizim köye gelirlerdi. Derviş Mehmet, Sütçü Mehmet’in arkadaşı olurmuş, o sene yine avlanmak için mi, yoksa başka şey için mi bilmiyorum geldiler, tabi bir müddet kaldılar, sonra köye 15/20 dakika çeker, Gölcük Çamlığı deriz, oraya gittiler, şimdi bu Gölcük Çamlığı’na Mehdi Çamlığı deriz, orada da hayli kalmışlar sonra bunlar pek hatırlamıyorum, beş veya altı kişi imiş, bir de yanlarında köpekleri vardı. İşte buradan kalkıp Menemen’e mi gittiler, tabi ben gerisini bilmiyorum. », *a.g.e.*, s. 58-59.

20 Seçimlerde SCF 1009, Halk Fırkası 544 oy almıştır.

21 « Menemen Mutemedi Cemil Bey, intihabatta muvaffakiyetsizlikle namzetlerimiz aleyhine çalıştığından » Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan ihraç edilmiştir., bkz., Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri (BCA) Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu (CHPK), [Katalog no: 490 01/34 1804 2 6].

22 Cumhuriyet’in yedinci yılında yeşil bayrağın taşra düzeyinde saygınlığını koruduğu anlaşılıyor. Menemen Olayı’ndan birkaç ay önce Akhisar’da, din adamlarının Okyar’ı yeşil bayrakla karşılamaları da bunu göstermekte.

23 Celal Kurhan, *Öğretmen Kubilay ve Uydurma Mehdi*, İstanbul, Sıralar Matbaası, 1963, s. 5.

komutanı Yüzbaşı Fahri'nin ilk temasının ardından sessizce geri çekilmesi, isyanı cesaretlendirmiştir. Bu esnada karakolda sadece dört jandarma eri vardır ve anlaşılan komutan bu gücü isyanı bastırmak için yeterli görmüyor. İkinci müdahalede, Kubilay görgü tanıklarına göre direnen Giritli Mehmet'i tokatlamış, sonrasında silahla yaralanmıştır. Askeri birliğin manevra mermileri Mehdi'yi cesaretlendirmiş ve yaklaşık yüz kişinin alkışları arasında genç komutanı boğazlayarak katletmiştir.²⁴ Bu vahşi cinayetle Cumhuriyet ilk şehidini buldu. "Sivil hayatında öğretmen, Türk Ocağı'nın düzenlediği konferanslarda sürekli katılımcı ve Kubilay takma adını seçmiş, Moğollu fatihin Marco Polo'yu koruması anısına, bu kurban yeni Türkiye'nin mükemmel sembolü!"²⁵

II. Kubilay Kimdir ?

1902 yılında Kandiye'den (Girit) önce İzmir'e, burada beş ay kaldıktan sonra Adana'ya ve yedi ay sonra Kozan'a yerleşen rençber Hüseyin Karavana ve Zeynep Hanım'ın çocukları Fatma, Demire ve Ali'nin ardından 15 Kasım 1906'da dünyaya geldi. Aile 1912'de buradan tekrar İzmir'e, daha sonra akrabaların bulunduğu Aydın'a göç etti. Burada ilk eğitimini alan Kubilay, 1919'da Yunan işgalinin ayak sesleriyle birlikte ailesiyle Antalya'ya göç etmiş ve kısa bir süre sonra babası hayatını kaybetmiştir. Antalya'da Darülmualimin'in üçüncü sınıfındayken okulunun kapanması üzerine ailesiyle birlikte İzmir'e taşınmış ve burada eğitimini sürdürmüştür. Tarih derslerine duyduğu ilgi ve Kubilay Han'a beslediği hayranlığı nedeniyle arkadaşları ona Kubilay lakabını uygun görmüştür. Böylece adı Mustafa Fehmi Kubilay olacaktır.

Bir kaç arkadaşıyla birlikte katıldığı « inzibati bir hadiseden »²⁶ dolayı Bursa Muallim Mektebi'ne gönderilir ve buradan 1926'da diplomasını alır. 1 Eylül 1926'da ilk görev yeri olan Aydın'ın Sultanhisar Mektebi'ne atanır. İki ay sonra Aydın'ın Gazipaşa Mektebi'ne geçer. Bu okulda tanıştığı öğretmen arkadaşı Fatma Vedide Hanım'la 1928'de evlenir. Sarayıçi Mahallesi'ndeki küçük evlerinde, 10 Mayıs 1929'da oğlu Vedat dünyaya gelir. Ancak kısa süre sonra ortaya çıkan şiddetli geçimsizlik nedeniyle Kubilay boşanma davası açar ve Aralık 1929'da evlilik hukuken son bulur. Gazipaşa Mektebi'ndeki sicil kayıtlarına göre emâneten lüzum görülmesi üzerine, 1 Ekim 1929'da buradan ayrılır. Vedide Hanım

24 Kubilay'ı yakından tanıyan Mustafa Köken şunları anlatmıştır: « Efendim benim bir kahvehanem vardı. Rahmetli Kubilay Bey sık sık gelirdi. O gelince ben bilirdim ne içeceğini, onun için kahve yapardım. Sonra *Melâl* isimli bir plak vardı, onu koyardım *Tabutundan Kanlar Akıyor* diye başlardı, her gelişinde bunu dinlerdi. Kendisi kısa boylu beyaz saçlı idi, çok efendi ve hürmetkardı. Mert delikanlı idi. Dediğini muhakkak yapardı. Ben olayı kalabalık arasından gördüm. Kubilay'ın başını bayrağa bağlanmış olarak gördüm ve eve kaçtım. », Tatas, *a.g.e.*, s. 58.

25 Alexandre Jevakhoff, *Les chemins de l'Occident; Kemal Atatürk* [Bati'nın Yolları; Kemal Atatürk], Paris, Tallandier, 1989, s. 411.

26 BCACHP K, [Katalog no: 490 01/435 1804 2 6].

Ayvalık'a, Kubilay İzmir Gaziemir'e tayin edilir. Buradaki kısa süreli acemi birliğinden sonra, İstanbul Harbiye Mektebi'ne dağıtımı yapılır. Askerliğinin son bölümünü tamamlaması için Menemen'de bulunan 43. Piyade Alayı'na yedek subay olarak atanır. Kısa süre sonra öğretmenlik yapacağı Zafer Mektebi'ndeki göreviyle birlikte askerlik vazifesini sürdürür. Zaten olayın gerçekleştiği günlerde bir askeri tatbikat vardır ve Kubilay aceleci davranarak, birliğinin silahlarındaki manevra mermilerini değiştirmeyi unuttur.²⁷ Bu mermiler doğal olarak Giritli Mehmet'e tesir etmemiş ve ölümsüz olduğuna inandırarak cesaretlendirmiştir.²⁸

Kubilay, kitap okumayı ve gezmeyi seven, zaman zaman sinirli ve aceleci bir kişiliğe sahiptir. Spor yapmayı, özellikle futbolu çok sever ve Menemen Türk Ocağı himayesindeki spor faaliyetlerine fırsat buldukça katılırdı. Giritli Mehmet'in Manisa'dan ayrılması üzerine taşrada gezen dedikodular Menemen'e de ulaşmış ve Türk Ocağı'nda, katılımcıları arasında muhtemelen Kubilay'ında olduğu bir toplantıda, Atatürk'e bağlılık ve Cumhuriyet'in erdemleri konuşulmuştur.²⁹ Fakat konuşulan bu isyanın bastırılması için görevlendirilecek olan Kubilay, acele ederek mermi almadan ve verilen emir gereği karakolda Yüzbaşı Fahri Bey'le buluşması gerekirken hemen şehir meydanına yönelir. Birliğini geride bırakıp isyancıların yanına gitmiş ve sonrasında vahşice katledilmiştir.

III. İktidarın Tepkisi

Kalabalığın bu korkunç gösteriye alkışlarından ve komutanın katledilmesinden sonra etrafındakilerin kaçışından cesaret alan Mehdi eylemini şu şekilde açıklıyor: 'Asilerin sonu böyle olur' ve ekliyor: 'Kan içmek haram ama, bunun kanı meşru'. Fakat hiçbir tanıklık onun bu eyleme geçişini onaylamıyor (bir subayın kanının içilmesi). Sözleri rollerin alt üst olmasını belirtiyor: Düzenin yerine geçen, demek ki kutsal meşruiyetin yerine geçiyor. Mehdi, böylece subayı ve onunla birlikte iktidarı demek ki asi olarak, nitelendiriyor. Fakat bu eylem ve bu sözler aynı zamanda İbrahimi Çağ³⁰ öncesine bir dönüş belirtiyor. Bu anlamda Mehdi _ve alkışlarıyla kalabalık_ sembolik bir öldürüşten gerçek bir öldürüşe geçiyor. Bu sırada kurbansal ibadete geri dönüş, kelimenin birinci manasınca semboliğin sonu anlamına gelmiyor, tam tersine, kalabalığın attığı 'Artık hükümet yok' çığlıkları gösteriyor ki, Kubilay'ın kana bulanmış kafasıyla doğrudan

27 Kan Demir, *Şehit Kubilay*, İstanbul, İleri Yayınları, 2005, s. 59-60.

28 Bkz., « Menemen Ayaklanması », ATAŞE Başkanlığı Arşivi, klasör 135, dosya 1.

29 Abdullah Neyzar Karahan, *Şehit Edilişinin 50. Yılında Kubilay*, Ankara, Spor Toto Kültür Yayınları, 1980, s. 84.

30 Hz. İbrahim Peygamber döneminde insanlar sunaklarda kurban edilmekteydi.

ve sembolik olarak Cumhuriyet öldürülmüştür.³¹

Edirne seyahatinde, onuruna verilen öğle yemeğinde olayı öğrenen Mustafa Kemal'in tepkisi tam da böyledir:

« Bu ne haldir, mürteciler hükümet meydanında ordunun subayını din adına boğazlayabiliyorlar. Binlerce Menemenliden kimse çıkıp mani olmuyor, bilakis teşvik ediyorlar. Yunan idaresi altındayken bu hainler neredeydiler? Onların namusunu ve dinini kurtaran ordunun bir subayına reva gördükleri bu saldırının cezasını yalnız hain katiller değil, hepsi en ağır şekilde çekmelidir. Bu Cumhuriyet'i ve bizim başımızı kesmektir. Bundan bütün Menemen sorumludur. Bu kasaba *ville modite* ilan edilmeye müstahak olmuştur. »³²

İsyan, Mehdi'nin, 'Bana kurşun işlemez', sözleri arasında son bulmuş ve iki şakirtiyle birlikte öldürülmüştür. Çatışmada ayrıca iki bekçi hayatını kaybetmiştir. Diğer ikisi kaçmayı başarırken, Mehmet Emin, Mehdi'nin bu beklenmedik ölümünü kıyametin kopuşuna eşdeğer tutmaktadır:

« Mehdi ölmez, ona kurşun işlemez, silah atmak para etmez. Bizi öldüremezsiniz, arkamızdan yetmiş bin kişi geliyor. Beni ateşe atın, Hz. İbrahim gibi alevin tesir etmeyeceğini ve ateşte yanmayacağımı göreceksiniz. Bu gece ne olacaksa olacak, kıyamet kopacaktır. Kıtımîr bizi kurtaracak. »³³

Şakirtlerinin şiddetle savunduğu bu olağanüstülük, aslında Sünni inancındaki mehdi tanımlaması içinde yer almaz, bilakis Mehdi'nin önceki mezhebi olan Bektaşilikteki On İkinci İmam tahayyülünden beslendiği söylenebilir. Zira Mehdi Menemen'de, aynı zamanda On İkinci İmam olduğunu ilan ediyor. Bu yarım düzine isyancının bir kaç saatlik başkaldırısına Ankara'nın cevabı çok serttir. Mustafa Kemal, 27 Aralık 1930'da Edirne'den apartopar dönüşünde, Başbakan İsmet İnönü, Millet Meclisi Başkanı ve İçişleri Bakanı'ndan oluşan olağanüstü toplantıya başkanlık eder. Duyduklarına inanamaz ve bireysel cezalandırma yerine 'ihtilalci bir adaleti' emreder:

« Bu tarikatı *écramer* etmek [kazımak] gerek. Birçok müritten bahsediliyor. Hepsi tehlikeli olamaz. Fakat, *convaincue* [aşırı] olanlar, ısrar eder ve herşey yapar. Komutanlar bilmelidirler ki bu tarikat yıkılacaktır. Politik ilişkileri ortaya çıkarılacaktır. »³⁴

Ayrıca, Menemen'de bitmesine rağmen, isyanın yayılmasını önlemek için tedbir alınmasını ve henüz kurulmamış mahkemenin idam cezalarını onaylama-

31 Bkz., Bozarslan, « Le mahdisme en Turquie... », a.g.m., s. 300.

32 Özengin, a.g.e., s. 100.

33 *Anadolu*, 24 Aralık 1930; *Son Posta*, 26 Aralık 1930 ve *Vakit Gazetesi*, 27 Aralık 1930.

34 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922, Görüp Geçirdiklerim*, İstanbul, İnsel Yayınları, 1970, s. 435.

sını tutanağa ekletmiştir.³⁵ Tutuklamalar özellikle Menemen, Manisa ve Balıkesir’de yoğunlaşır. Ayrıca olayın baş sorumlusu ilan edilen Nakşi-Kadiri Tarikatı şeyhi Esad Efendi ve oğlu İstanbul’da tutuklanarak Menemen’e getirilir.³⁶ Sanıklardan bazıları namaz kılmadıklarını, bazılarıysa ne kadar Cumhuriyet rejimi taraftarı ve Giritli Mehmet düşmanı olduklarını ispatlamaya çalışıyordu. Hatta bazıları Allah’ın İstanbul’da olduğuna inanıyordu.³⁷ Bunlar daha çok tarikata yeni intisap etmiş aslen Florinalı göçmen gençleriydi.

1 Ocak 1931’de Bakanlar Kurulu’nun aldığı karar doğrultusunda kurulan Divan-ı Harp Mahkemesi Başkanı General Mustafa Muğlalı, bu toptancı cezalandırma mantığını gizlemiyor: « Ne mantık ne de akıl bir pireye bir yorgan yakmamızı kabul etmezler, fakat Cumhuriyet aleyhine olan bu olay için, bir pire kadar değersiz olmuş olsa da, Menemen’i dipten köşeden yıkmaya tereddüt etmem. »³⁸ Neyse ki, Başbakan İsmet İnönü bunun ve adı geçen köylerin tehcirinin önüne geçebilmiştir. Daha çok iklimsel koşullar nedeniyle yapılan itirazların ardından, Cumhurbaşkanı emrinde ısrarcı olmamıştır.³⁹ Ancak bu toptancı cezalandırma tarikatlar için tam anlamıyla uygulanmıştır. Sadece Nakşibendi Tarikatı’nın Manisa koluyla sınırlı bir isyanda, kapsam genişletilmiştir. Tarikatın İstanbul’daki merkez başta olmak üzere, bir çok tarikat ve din adamı suçlu ilan edilmiştir.

15 Ocak 1931’de hakim karşısına çıkan 122 sanıktan 37’si, 5 Şubat 1931’de idam edildi. Şeyh Esad Efendi yargılamalar sürerken şüpheli bir şekilde öldü.⁴⁰ 6

35 Bu kapsamda, Bozarslan’ın belirttiği gibi, « Kemalist iktidar, Menemen’in dehşet içinde haykıracağı ihtilalin tecridinin üstesinden gelebilmek için, etkisini birkaç cepheden göstermeye karar veriyor. Birincisi, ‘ihtilalin savunması’ kampanyasıyla, yıkılmış olan Serbest Fırka’ya ve onu destekleyen basına _özellikle tarikatçı çevreye_ karşı, fakat duyulmamış bir öfkeyle zorlayıcı bir savunmayla Menemen şehrini Vendée’nin, Nakşibendileri Cizvitlerin Türk eşdeğeri olarak nitelendiriyor. Bozarslan, *a.g.m.*, s. 301; Vendée: Fransa’nın batısındaki bu şehir, 1789’da başlayan köylü ayaklanmalarının, Fransız İhtilali’yle birlikte kraliyet taraftarı ayaklanmalara dönüştüğü yerdur. Zaman zaman barış dönemleriyle birlikte, 1793 ve 1796 yılları arasında devam eden bu ayaklanmalar sonunda, 200 bini aşkın kişi ölmüş ve büyük yıkımlar yaşanmıştır. Cehennem Birlikleri tarafından halkı katledilen Vendée, « lanetli şehir [*ville morte*]» ilan edilmiştir.

36 İsviçreli teolog ve antropolog Carl Vett tekke ve zaviyelerin kapatılmasından hemen önce, Şeyh Esad Efendi’nin tekkesinde 14 gün boyunca misafir edilir. Buradaki izlenimlerini kaleme aldığı hatıratı dönemin mistik dünyası ve adı geçen şeyhe dair değerli bilgiler içeriyor., *Tekke Günlüğü*, İstanbul, Elest Yayınları, 2004.

37 Sorgulama tutanakları için bkz., TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra no: 58, cilt 25, s. 39-40.

38 Kenan Esengin, *Orgeneral Muğlalı Olayı, 33 Kişinin Ölümü*, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1974, s. 40.

39 Bkz., Mustafa Müftüoğlu, *Yakın Tarihimizden Bir Olay, Menemen Vak’ası*, İstanbul, Risale Yayınları, 1991, s. 115.

40 Son savunmasında şunları ifade etmiştir: « Paşa Hazretleri; aleyhimdeki sözleri dinledim ve hayrette kaldım bendeniz 60 seneden beri ibadet ve taat ile meşgul olmuş daima ilmü irfan uğrundan yürümüş bir ihtiyarım. Bu sözler bana tuhaf geldi, acaba rüyada mıyım diye düşündüm,

kişi çok yaşlılık veya küçüklük nedeniyle müebbet hapis cezasına çarptırıldı. Diğer sanıklara değişen sürelerde hapis cezaları verildi.⁴¹ Ancak bütün mahkumlar, Cumhuriyet'in onuncu yılı onuruna ilan edilen af yasasıyla serbest bırakılacaktır. 9 Mart 1931'de son bulan yargılama mesaisinin listesi 600 kişiyi aşkındır. Ancak toplamda 2200'e yakın kişi gözaltına alınmıştır. Saffet Hoca gibi, bir çoğunun gerçekten de olayla hiçbir ilgisi yoktu ama yine de bedel ödemeleri gerekecekti. Yargılamalarda suçsuz bulunan Saffet Hoca'nın hayatı bir daha düzelmek üzere altüst olmuştur. Kariyeri başarılarla dolu bu *kelam* ve *mantık* müderrisinin birebir uygulanan vasiyeti, tek başına baskının boyutlarını belgeliyor:

« Bu olaydan beni karaladılar. Ben Allah katında vicdanen rahatım. Ancak, siz evlendiğiniz takdirde doğacak çocuklarınızın bu olaydan zarar görmesini istemiyorum. Size de leke sürmesinler. Ben ölünce, mezarlıkta ki yerimi sadece siz bilirsiniz. Mezarımın üstüne adıma da yazmayın. Siz de sakın ola ki evlenmeyin. Öldüğünüzde de mezarınıza isminiz yazılmasın. Bu nasihatimdir. »⁴²

Bu noktada, iktidarın tepkisi ve cezalandırma yönteminin zihinsel soyçizgisini ele almak gerekir. Zira, Mustafa Kemal'in atıfta bulunduğu *ville modite*, aslında Fransız İhtilali'ne ait bir kavramdır. Bu nedenle Jön Türklerin ilerleyiş ve gerile-yişlerini bu ihtilalle açıklama geleneğinin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam ettiği anlaşılıyor. Bir başka devamlılık işareti, yine bir mehdici isyan olan 31 Mart Vak'ası'na (1909) gösterilen İttihatçı reflekslere benzerliklerdir.⁴³ İki isyanın bir Nakşibendi komplosu olarak tanımlanması yanında, sıkıyönetim ilanı, divanı harp yargılamaları ve halka açık idamlar, diğer ortak noktalar olarak değerlendirilebilir. Derviş Vahdeti'nin henüz ispat edilemeyen İngilizlerle işbirliğinin, Şeyh Esat Efendi için gündeme gelmesi de böyledir. İddia edilen işbirliği bir tarafa, bu yaşlı şeyhin Menemen Olayı'yla ilişkisine dair güvenilir hiç bir delil yoktur.

bizim böyle şeylerle katiyen alakamız yoktur. Biz hükümetimize muhip ve mutiyiz, hükümet zikretmeyeceksiniz, tarikat neşretmeyeceksiniz demiştir. Fakat evinize misafir kabul etmeyeceksiniz, nasihat etmeyeceksiniz, kimseye kapınızı açmayacaksınız demişte ben de bunu yapmış isem o vakit diyeceğim kalmaz. Yine tetkik buyrulsun sabıkam varsa o vakit te kanunun emirlerine münkat olurum. Ben evime misafir kabul ediyormuşum ve nasihatlarım da fena maksatlara mebni imiş, bu iddia ne ile sabittir, filen bir fenalık yapmış isem ne olduğumu ben de bilmeliyim. İhtimalat ile isnat kabul etmem, zaten ben böyle fena cereyanların ehli değilim. Burada da evvelce takdim ettiğim müdafaamı tekrar ediyorum. Aleyhimdeki iddialar hakiki değildir. Evime misafir gelir beni ziyaret ederler, mevize olur fakat ben kanunen menedilmiş bir şey yapmam ve yapmamışım. Burada benim rahatım yok, uykum yok, ailesiz yaşayamam, perişan oldum. Merhametinize iltica ederim. », TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra no: 58, cilt 25, s. 72.

41 « Kemalizm Kubilay'ın cinayetiyle neredeyse fizikötesi alanda yer alıyor, idam cezaları iyiyi kötüye karşı tantarak; Menemen'in astsubayının intikamını alma arzusu ve kurbanı saygıyla anma, Mehdi gibi, İbrahimi Çağ öncesine geri dönüşü doğruluyor. », Bozarlan, *a.g.m.*, s. 313.

42 Özenin, *a.g.e.*, s. 328-329.

43 Bkz., Coşkun, « Osmanlı Dönemi Dini, *a.g.m.*, s. 143.

Tepkisel örtüşmelerin tarihsel derinliğini kavramanın yolu, 19. Yüzyıl Osmanlı aydını tartışmalarına bakmaktan geçer. Bu dönemde dinin acımasızca eleştirilmesi ve aşağılanması başat nedeni, İslam'ın imparatorluğun çöküşünün başlıca nedeni olarak görülmesiydi. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra (24 Temmuz 1908) türeyen irtica kavramı, işte bu tartışmaların sonucunda, İttihatçı kalemşörlerin icat ettiği muğlak bir kavramdı ve 'gerici İslamcılığı' simgelemektedir. 31 Mart Vak'ası'yla kavramın içi dolduruldu ve anlamsal muğlaklık kullanılarak, bütün muhalifleri sindirecek sihirli bir siyaset mühendisliği geliştirildi. Menemen Olayı bu noktada 31 Mart'ı aratmayacak bir başarı elde etmiştir. Her şeyden önce İslamcılığın ilk örgütlü ayaklanması olarak görülen 31 Mart Vak'ası'nın, iktidar için bir sarsıntı kaynağı olmaya devam ettiği anlaşılıyor. Zira, Cumhuriyet tarihinin bir çok olgusu, Jön Türk takviminin geçerliliğiyle açıklanabilir. Her ikisi de spontane olarak gelişen olayların ulaştığı boyutlar katılımcılarını bile şaşırtmış olmalıdır.

IV. Olayın Açıklanması

Menemen Olayı, Ege Bölgesi ve daha ötesinde 1920'lerin dönüm noktasındaki Türkiye'nin sosyopolitik kırılmalarına bir prizma tutabilir. Belki Mehdi'nin zihninden geçenleri, tam olarak bilemeyiz ama Menemen'de karşılayan ve alkışlayan kalabalığın krizinin nedenlerini açıklayabiliriz. Günümüzde ulaşabildiğimiz veriler, olayın ekonomik, sosyal, dini ve siyasi bağlarını daha sağlıklı olarak kurabilmeye imkan vermektedir. Olayı anlamak için ilk olarak 1930 Türkiye'sinin politik siciline bakmak gerekir. Bu yıl bir çok nedenle belirgin bir dönüm noktası olarak belirginleşmiştir. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkileri ve gittikçe yoğunlaşan toplumsal hoşnutsuzluk iktidarı keskin bir yol ayırımına getirmiştir: Ekonomide devletçiliğin tartışmaya açılması ve çoğulcu bir politik sisteme geçmek. Her iki yönelimin tartışması, SCF'nin 12 Ağustos 1930'da kuruluşuyla resmen başlatılır.

Cumhurbaşkanı ve Fethi Okyar arasında basın üzerinden yürütülen göstermelik mektuplaşma ve partinin adının kolektif hafızada oluşturduğu anlamsal füzyonlar, öngörülemez umut dalgaları oluşturmuştur. Cumhurbaşkanı'nın kendisine vereceği argümanlarla muhalefet yapacak olan Fethi Okyar,⁴⁴ ekonomide liberalizme hasredilen sınırlı alanında kalmayı başaramamıştır. Dar bir elit do-laşımını öngören bu siyaset mühendisliği, Fethi Okyar'ın Eylül başlarındaki Ege gezisiyle altüst olmuştur.⁴⁵ Bu keskin dönüşümün en manidar ifadesi yine Okyar'a

44 Pınar Dost-Niyego, *Le bon dictateur, l'image de Mustafa Kemal Atatürk en France (1919-1938)* [İyi Diktatör, Fransa'da Mustafa Kemal Atatürk'ün İmajı (1919-1938)], İstanbul, Libra Kitap Yayınları, 2014, s. 192.

45 Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 93: « Gezi, ülkenin en büyük ihraç limanı ve ticari antrepolarından biri olan İzmir, dünya çapında incir üretimi ile öne çıkmış Aydın, bağıcılığın merkezi Manisa ve zeytinciliğin kalbi Balıkesir'i kapsıyor. Benzer şekilde, Batı Anadolu demiryollarının iki temel aksı olan İzmir/Aydın ve İzmir/Kasaba hattı ve uzantıları üzerinde yer alan birçok gelişmiş kasaba seyahate dahildi. »

aittir: « Biz ipin ucunu kaybettik. Artık Serbest Fırka halkın malı olmuştur.⁴⁶ »

Sorun aslında toplumun bu oluşumu Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan kurtuluşun bir reçetesi olarak görmesindeydi. Bununda ötesinde Okyar'ın, bizzat Mustafa Kemal'in önerisiyle çıktığı Ege gezisi, sadece yerel teşkilatları oluşturmak, partiye üye toplamak ve İsmet İnönü'nün bir hafta önceki Sivas konuşmasına cevap verme amacını taşıyordu. Fakat gelişmeler tamamen farklı bir yöndedir. 4 Eylül'de Okyar, adeta kendini bir siyasal mehdi gibi karşılayan on binlerin omuzlarında yüzerek İzmir'e girdiğinde, elbiselerini parçalayacak bir sevgi seli ve sevinç gözyaşları içinde karşılanıyordu. *Hizmet Gazetesi*'nin, işte bugünün İzmir'inde oluşan coşkuyu, II. Meşrutiyet'e eşdeğer tutması abartılı bir benzetme olarak görülemez:

« İzmir bugün, 1908 senesinden beri yaşamadığı siyasi bir heyecan içindedir. Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri Fethi Beyefendi'nin yeni fırkanın teşkilatını yapmak üzere buraya gelmesi, İsmet Paşa'nın nutkuna cevap vermenin kararlaştırılmış olması bu heyecanı doğurmuştur. Sabah olunca İzmir büyük bir güne girmiş gibi, baştan aşağıya Fethi Bey'in geleceği velvelesi içindeydi. Vatandaşlar, dükkanlarına mağazalarına bayrak çekmeye başladılar. Sokaklardan akan kalabalık, yavaş yavaş Birinci Kordon'a akmağa başladı. Bu kalabalık binnefs, bizzat halktı. İçinde memuru, esnafı, işçisi, münevveri, avukatı, muharriri hepsi vardı. »⁴⁷

Halk Fırkası yerel idarecilerinin kıskırtmaları sonucu oluşan ve ihtilali andıran bir başkaldırı sahnesinde, 14 yaşında bir çocuk, taşra eşrafından ve Serbest Fırkacı bir zeytin tüccarı olan Hüseyin Çömezzade'nin kaza kurşunuyla ölmüştür.⁴⁸ Hemen şehit payesi verilen bu çocuğun gizlice düzenlenen cenaze töreni, olayların büyümesini engellemiştir. Cumhuriyet'in ilk mitinginin yapıldığı Al-sancak Stadyumu'nda, Okyar'ın fesin geri getirileceğine ilişkin dedikoduları yalanlama çabası yanlış anlaşılınca, dinleyicilerin büyük bir kısmı şapkasını yere atıp çığnemiştir. Yükselen toz bulutları arasında cümle düzeltilince miting alanını derin bir sessizlik kaplamıştır. Ankara'ya ulaşan bilgilerdeki karmaşayı ortadan kaldırmak için Mustafa Kemal en güvendiği kişilerden biri olan Kazım Özalp'i İzmir'e gönderir ve telefonda son olarak şunları söyler:

« Bütün millet bilsin ki hükümetin bütün politikalarının doğru olduğu düşüncesindeyim. Eğer böyle düşünmeseydim partinin programını değiştirecek ve hükümetin icraatlarını düzelterek bir durumda olurum. Güçlü durumunla bunu yapmak zor değil, ama ben bu düşüncede kalacağım. Certain vagabonds⁴⁹ [bazı serseriler] ve ahlaksız, vatansız ve milletsizlerin gerçek hedefleri benim iktidari-

46 İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 292-293.

47 *Hizmet Gazetesi*, 5 Eylül 1930.

48 Bkz., « Demokrasiye Dağkızılca'dan sıkılan kurşun parti kapattırdı », *Büyük Torbalı Gazetesi*, 4 Şubat 2010.

49 Orijinal metinde Fransızca.

mı zayıflatmak. Fethi'nin onlara, Türk devletine ve milletine karşı şahsi menfaatlerinin hain faaliyetleri için yol açtığını varsayalım, kötü yanıylıyorlar. Bende hala İzmir'i Yunan ordularından kurtaran adamın enerjisi var. Bir kaç İzmir'i fethetme gücü var. Bu fetihlerde yanımdan yürümek mesafesinden uzak duran vefasızlar varsa, onlara gerçek vatanseverliği öğreteceğim. »⁵⁰

Gelişmelerden endişelenen Cumhurbaşkanı hemen tarafsızlığını bozduğunu ilan etmiştir. Bütün bu gelişmelere aynı yılın ekim ayındaki 'eli sopalı seçimler' de eklenince, 17 Kasım 1930'da muhalefet partisinin kapısına kilit vurulur. Bu ani gelişmenin başta İzmir olmak üzere, Ege'de yarattığı hayal kırıklığı tarifsizdir:

« Meş'um haber, dün şehrimiz afakında bir bomba gibi patladı; hiç beklenmeyen bu hadise karşısında efkara, evvela bir durgunluk geldi; kimse, gözlerine ve kulaklarına inanamıyordu. Daha düne kadar, firkasının Cumhuriyet gibi ebedi ve layemut olduğunu temin eden sabık lider, kendi eserini, kendi eliyle mi katle karar vermişti? Herkes, derin bir hayret ve teessür içinde; bu suali kendi kendine soruyor ve gelen haberlerin doğruluğuna muttali olunca, vicdanında hissettiği elemi ifadeden aciz kalıyordu. »⁵¹

Beklenmedik son, parti tabanında Okyar'ın⁵² 'ihaneti' olarak algılanmıştır. Buna rağmen muhalif akımlar, toplumsal düzeyde aylar boyunca devam edecektir.⁵³ Birbiriyle çelişkili ve karmaşık toplumsal katmanlardan oluşan parti tabanı

50 Weiker Walter F., *Political Tutelage and Democracy in Turkey, 'The Free Party and Its Aftermath'* [Türkiye'de Siyasal Vesayet ve Demokrasi, Serbest Fırka ve Sonrası], Lieden, E. J. Brill Yayınları, 1973, s. 117-118, s. 92-93.

51 *Serbest Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Kasım 1930.

52 1880'de Pırlepe'de doğan Okyar, 1904'te Harp Akademisi'ni bitirdi. Selanik'teki III. Ordu'da görev yaparken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. Meşrutiyet'in ilanından sonra Paris askeri ataşeliğine atandı (1908). Trablusgarp ve Balkan savaşlarına katıldı. 1911'deki Meclis-i Meb'usan ara seçimlerinde Manastır milletvekilliğine seçildi. 1913'te Sofya büyükelçiliğine atandı. 1917'de İstanbul milletvekili olarak yeniden Meclis-i Meb'usan'a girdi ve dahiliye nazırı oldu (1918). 1919'da İttihat ve Terakki yöneticileriyle birlikte Malta'ya sürüldü. 1921'de Ankara'ya giderek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldı. İçişleri bakanlığı ve iki kez başbakanlık (1923, 1924-1925) yaptı. 1925-1930 arasında Paris büyükelçiliği yaptı ve 1930'a kadar bu görevde kaldı. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. 1934'te Londra büyükelçiliğine atanan Okyar, daha sonra yeniden milletvekili seçildi (1939-1942). Mayıs 1939'dan Mart 1941'e kadar Refik Saydam hükümetinde adalet bakanlığı yaptı. 7 Mayıs 1943'te İstanbul'da vefat etti.

53 Örneğin, Balıkesir valisi 1931 Ocak ayı ortalarında muhalefet cereyanlarının henüz durdurulmadığını Başbakanlık'a not etmiştir., bkz., Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (BMGM K), [Katalog no: 030 10 88 380 17]., Ayrıca 23 Haziran 1931'de Serbest Fırka yanlısı *Hizmet Gazetesi*'ne Çakmalı Emin Bey adlı birinin gönderdiği telgrafta, « Antalya, Muğla ve havali-sinde Serbest Fırka'nın ihyasına dair vuku bulacak teşebbüslerin Aydın münevverlerini sevindirdiğinden » bahis olunmaktaydı., BCA, BMGM K [Katalog no: 030 10 79 522 4]., Bunlara benzer başka örneklerde mevcuttur.

belki birbirinden kopmuştur ama, koalisyonun farklı katmanları kendi gündemine göre aktiftir. Bu hassas süreçte, iktidarın aşırı gözetimi ve tedirginliği her türlü muhalif sese kulak kabartırken, kimi zaman yerleri dahi tespit edilemeyen bazı mehdiler,⁵⁴ Anadolu taşrasında mesai yapabilmekteydi. İşte bunlardan birisi de Giritli Mehmet'tir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kendini kurtarıcı ilan edenlere ait bir çalışma henüz yok. Bir çeşit bireysel ama toplumsallaşabilen bu muhalefet olgusu genelde dini söylemlerle gizlenmiş şifreli mesajlar içerir. Bu şifreler çözüldüğünde genelde sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal vb. sorunlara ait bir dinamikler zinciri kendini hemen gösterir. Zira bu yıllardaki keskin dönüşümlerin intihar vakalarını adeta bir salgın derecesinde beslemesinde olduğu gibi, Giritli Mehmet benzeri kimliklerin çokluğu şaşırtıcı olmamalıdır.

Analizler, iki önemli özelliği vurgulamak zorunda. İlk olarak Menemen güçlü iktidar muhalifliğiyle belirginleşen Ege Bölgesi'nde yer alıyor. Henüz ciddi bir araştırmanın konusu olmasa da, geleneksel iktidar karşıtlığı tarihin belirli dönemlerinde kendini yeniden hatırlatmıştır. Bu hakim kimliğin somutlaşmış hali efelik geleneğidir. Bilindiği gibi Ege Bölgesi, Osmanlı İmparatorluğu sonlarına doğru "Anadolu coğrafyasının en gelişmiş, tarımın en fazla ticarileşmiş, dolayısıyla, toplumsal katmanlar arasında eşitsizliğin en fazla belirginleşmiş olduğu bölgesidir. Bu yüzden bölge daima sosyal eşkıya üretmiştir".⁵⁵ Yüzyıllar süren bu gelecekte efeler halkla öğlesine bütünleşmiştir ki, artık onlara kurşun işlemeyeceğine ve ölümsüz olduklarına inanılır olmuştur. Özellikle Sabri Yetkin'in çalışmaları, efelerin toplumla ne kadar derin duygusal bağlar kurduklarını gösteriyor.⁵⁶

54 « Dünyanın son zamanlarında ortaya çıkıp doğru inancı ve adaleti yeryüzüne hakim kılacağına inanılan kurtarıcı. Sözlükte 'doğru yolu bulmak; yol göstermek, rehberlik etmek' anlamındaki hüda (hedy, hidayet) kökünden türemiş bir sıfat olup 'hidayete erdirilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş kişi' demektir. İleride gelecek bir kurtarıcı (mesih, mehdi) inancı büyük dinlerde olduğu gibi ilkel dinlerde de görülmekte, bu inanç bir bakıma tarihte ve günümüzde bazı dini-siyasi hareketlerin güç kaynağını oluşturmaktadır. Kavramın içeriğindeki ahir zaman, hükümdarlık, dini yenileme, kurtarıcılık gibi ana özellikleri değişmemekle birlikte içinde bulunduğu dinin karakterine göre ayrıntılarda farklılıklar görülmekte, bu kavramı ifade eden kelimeler de dinlere ve kültürlere göre değişmektedir. Mesela Avrupalı araştırmacılar, Yeni Gine ve çevresindeki halklarda görülen mehdilik hareketleri için kargo kültü, Kuzey Amerika yerlileri için ghostdanc tabirini kullanmışlardır. Eski Amerika yerlilerinden Aztekler mehdilerine quetzalcoatli, Eski Mısırlılar ameni demişlerdi. Kavram için Hinduizm kalki, Budizm maytreya (maitreya, mettaya), Mecusilik saosyant, yahudi ve hıristiyanlar mesih kelimesini kullanırlar. Mehdi, farklı kültür ve dinlere göre dünya tarihinin sonunda (ahir zaman) Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilecek ve yeryüzünü hakimiyetine alacak bir hükümdar, insanlara doğru yolu gösterecek bir peygamber, dini bir lider veya Hinduizm'de olduğu gibi bir tanrıdır. », bkz, Ekrem Sarıkçıoğlu, « Mehdi », *İslam Ansiklopedisi*, cilt 28, s. 369-371.

55 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 179.

56 Daha geniş bilgi için bkz., a.g.e., ve Halil Dural, *Bize Derler Çakarca, 19. Ve 20. Yüzyılda Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Eski bir eşkıya olan Giritli Mehmet'in özlemle andığı çetecilik yıllarını hatırlamak,⁵⁷ sergilediği bazı sıra dışı davranışların kaynağına ışık tutabilir. Sakınarak ileri sürebilirim ki, Giritli Mehmet mehdilik repertuvarından daha çok efelik kültüründen besleniyor. Her ne kadar kurduğu yedi kişilik « eşkıya çetesine » Ashab-ı Kehf'in adlarını vermiş olsa da, bu yaygın dini sembollerle bezenmiş bir yerel geleneğin izlerini gizleyemiyor. Yedi kişilik guruptan evli olan üçünün eşlerini boşamaları, yerleşik düzenle bağlarını koparma isteğini ele verir ve bir efe geleneğidir. Ayrıca bunlar, yaşları bakımından çoğunlukla ergenlik ve evlilik çağı arasındaki bireylerden oluşur. Eşkıya çetelerinin vazgeçilmez kaynağı olan çoban, topraksız köylüler ve asker kaçaklarını kazanma stratejisi bu yedi kişiyi de kapsıyor.⁵⁸ Giritli Mehmet'in hangi amaçla çetelere katıldığı müphem olsa da, asker kaçaklığı en güçlü ihtimal olarak görünüyor. Diğer benzerlik işaretleri ise yanlarındaki koruyucu köpekleri ve silahları. Kubilay'ın vahşice katledilmesi, Osmanlı döneminde yakalanan şakilerin, kesik başlarının meydanlarda teşhir edilmesinin izlerini taşıyor. Efelerin yerel adaletsizliklerde oynadığı hakem rolünü, siyasal arenada üstlenmek isteyen Giritli Mehmet, çok iyi bildiği « dağa çıkma » geleneğinin adını sadece « hicret » olarak değiştiriyor ve tanıdığı bu dağlardan son defa geçiyor.

Menemen'in ikinci özelliği ise, 30 bin civarında nüfusunun büyük miktarda göçmenlerden oluşmasıdır. Bütün Ege gibi, verimli topraklarıyla binlerce Balkan ve Girit göçmenine ev sahipliği yapmıştır. İskan sorunu ve yerlilerin dışlaması göçmenleri marjinalleştirmiştir. Özellikle Girit göçmenleri sadece Türkçe konuşmaya zorlanmakla değil, mutfak kültürleriyle de aşağılanmaktaydılar. Kendi kaderleriyle baş başa bırakılan bu kitlelerin çoğu, tarikat mistisizminde kabullenilmeyi seçiyordu. Zira, 1930'lar İzmir'i üzerine yapılan araştırmalar, göçmen

57 Terzi Talat adlı bir sanığın mahkeme duruşmaları sırasındaki ifadeleri hem Giritli Mehmet'in geçmişine, hem de sanıkların kendilerini kurtarmak için geçmişlerini nasıl reddettiklerine güzel bir örnektir: « Efendim Mehdi Mehmet eşkıya bozması bir adamdır. Onunla görüşmeye tenezzül etmem; diyerek, Derviş Mehmet'in hayatını anlatmaya başladı. Bu adam yedi sene evvel Manisa'ya bekçi olmuştu. O zaman birkaç defa konuştum. Bir gün bekçiliğin nasıl olduğunu kendinden sordum. Bana, çetecilik hayatının daha iyi olduğunu söyledi. », *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Ocak 1931.

58 Yetkin, *a.g.e.*, s. 17-18: « Eşkıyalık bir anlamda özgürlük demektir. Bir köy toplumunda çok az insan özgür olabilir. Köylüleri otorite ve baskının kurbanları yapan ekonomik zayıflıklarından çok, hareketsiz olmalarıdır. Onların kökleri topraktır. Hele evliyse tarla ekilip biçilmelidir. Kadın ve çocuklar bir erkeği belirli bir yere bağlarlar. Bu yüzden eşkıya çetelerinin insan kaynağını, toplumsal konumları kendilerine gerekli hareket özgürlüğünü tanıyan guruplar oluşturur. Bunlardan en önemlisi, ergenlik ve evlilik arasındaki genç erkeklerden oluşan yaş gurubudur. Her ne olursa olsun, tipik haydudun genç olduğu kuşku götürmez. Eşkıyaların ikinci en önemli çıkış kaynağını herhangi bir nedenden ötürü kırsal toplumla bütünleşemeyen ve böylelikle de marjinalliğe ve sıra dışılığa itilen kişiler oluşturur. Ayrıca askerlik süresinin belirsiz olması, asker kaçaklığını artırır; bu kaçaklar da eşkıya çetelerinin hazır insan kaynağıdır. »

yoğun mahallelerde intiharların yoğunluğunu belgelemekte.⁵⁹ Bu olgu birkaç nedenle açıklanabilir: İdeal kaybı ve sosyoekonomik sorunların taşınmaz ağırlığı.

Ege'nin ikinci büyük tahıl üretim alanı olan şehir, ziraatla beslenir. Köylüler % 60 oranında tarım, % 9 nispetinde hayvancılıktan geçinir. Ayrıca arazisiz olup, geçimini ırgatlık, ya da geleneksel el sanatlarından sağlayan hatırı sayılır bir kesimin varlığına da unutmamak gerekir. Dilek Öz'ün, 23 Menemen köyünün 1800'lü yılların sonlarındaki mesleki dağılımına ilişkin çalışması, zenginlerin sadece % 1 oranında olduğunu gösteriyor. Orta sınıf % 14'te kalırken, yoksulluk rakamı % 85'e ulaşmaktaydı. Esnaf ve tüccarlar tıpkı tarım nüfusu gibi, piyasaya üretim yapmakta ve kazançlı mesleklere yönelmekteydi. Yine yorgancılık, halıcılık, semercilik gibi el sanatları, bölge içi ve dışı ihtiyaçları karşılayacak şekilde çeşitlenmişti. Böylece üzüm, tütün gibi tarım ürünleri ve çeşitli zanaat kollarıyla Menemen üzerinden İzmir'e, oradan da dünya ticaret ağına ulaşmaktaydılar.⁶⁰

Bir diğer gerilim sicili evrensel düzeyli çifte krizle oluşmuştur. Tarımla beslenen şehir, önce 1927'de baş gösteren tarım krizinden etkilenir. Ardından, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı büyük bir sefalet getirir. Fakat çifte sürecin dolaylı etkileri, doğrudan etkilerle kıyaslanamaz. Toplumsal sorunlar, iktidar henüz fark etmeden derinleşmiştir. Ege'nin tamamı az ya da çok, bu döngünün içindedir. Dolayısıyla, İzmir'in Tepecik mahallesiyle yoksulluk ve sosyal doku bakımından neredeyse örtüşen Manisa'nın göçmen mahallelerinde üretilen Menemen Olayı'nın beslediği sorunlar, sefalet, her türlü gayrimeşruluk, fuhuş, cinayet, aile içi şiddet ve uyuşturucu satışı ve kullanımıyla belirginleşmekteydi. Bu yoksul mahallelerin sakinleri, güvenliklerini sağlamak için silah taşıyor, gerektiğinde kullanıyordu. Dolayısıyla Giritli Mehmet ve şakirtlerinin esrar kullanımı, verdikleri mesaj, sosyal statü ve çevreleriyle çelişmemekte. Kubilay'ın katledilmesi, Mehdi'nin içinde yaşadığı çevrenin ürettiği bir şiddet türü olarak da tanımlanabilir. Zira, devlet otoritesinin zayıfladığı Manisa'nın bu kenar mahallelerinde, özellikle aile içi şiddet vakalarında uygulanan bir cezalandırma yöntemi olarak, son derece yaygındır. Yerel gazeteler bu gerçeğe tanklık etmekte.

Yoksul mahallelerde durum böyleyken, artık yaşanamaz mekanlara dönüşen köylerde toprak hacizleri inanılmaz boyutlarda. Yerel gazetelerde, Manisa köylüsünün ödenemeyen kredi borçlarına karşılık satışa çıkarılan binlerce dönüm arazisi var. Bunların arasında Mehdi'nin eşi de mevcut. Bu bizzat olayla tarım sektörü krizi arasındaki doğrudan ilişkiyi belgelemiş oluyor. Böylece Mehdi'nin görev parkurunda neden saygıyla karşılandığı sorusuna makul bir cevap daha

59 Bkz., Emel Göksu, *1929 Ekonomik Buhran Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003.

60 Dilek Öz, *Yüzyıl Ortalarında Menemen Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İzmir, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2005, s. 105.

verilmiş oluyor. Demek ki o, aynı zamanda hacizli köylünün, dini kimlikli önderi konumuna yükselmekteydi.

Bir diğer muhalefet nedeniyse altyapı hizmeti eksikliği ve belediyenin başarısızlığıdır. Bu noktada en hayati sorun, içme suyu idi. Sınırlı sayıda çeşmelerde, insan kuyruğunda beklemek gerçekten bezdiricidir. Özellikle çocukları etkileyen ve yaz aylarında derinleşen su krizi, ancak 1933'te çözülebilmiştir. İzmir'in başarısız belediyeçiliği Menemen'de de karşımıza çıkar. Yazın toz, kışın çamurla boğuşan kasaba sokakları, çöp yığınlarıyla hastalık yuvasıdır. Bataklıkların kurutulmaması, salgın hastalıklara yol açar. Şikayetler karşısında, sadece hakaret eden yerel idareciler değiştirilse de, yeniler eskileri aratmazdı. Ege'nin ortak bir sorundan bahsetmek gerekirse, o da ulaşımdır. Köylüler ürünlerini pazara taşıyacıkları yollardan yoksunken, demiryollarına ağırlık verilmesine haklı olarak tepkiliydiler. Bayındırlık çalışmaları ve bataklıkların kurutulmasında bedenen çalışmaya zorlanmak ise, Türkiye'nin genel muhalefet nedeniydi.

Bu noktada, 20'ler Türkiye'sinin en güçlü muhalefet nedenlerinden biri olan radikal dini reformlara tepkileri unutmamak gerekir. 1925'te tarikatların yasaklanması ve dini kurumların mallarının devlet hazinesine devredilmesi, dini sahanın iç siperlerini parçalamayı ve özerkliklerini sonlandırmayı hedeflemekteydi. Rejimin bu radikal adımları, zaten gergin olan din/devlet ilişkilerini tam bir kriz atmosferine taşımıştır. Aynı yıl kabul edilen şapka kanunu, sıradan dindarların bile idam sehpalarında bedel ödediği büyük bir cebir aracına dönüştürüldü. Şapka trajedilerinin nesilden nesile, örselelenmiş bir hafızayla aktarıla gelmesi, sorunun toplumsal vicdanda açtığı yarannın derinliğini göstermekte.

Din adamları aşağılanma ve dışlanmalara rağmen, taşra gündelik hayatında hala etkileyici bir güçtür. Bu sınıfın başlıca muhalefet nedenleri arasında, hilafetin kaldırılması, kadınların açılması ve okullarda karma eğitime geçilmesi idi. 1928'de Latin alfabesine geçiş ve şapka kanunu reformları da böyledir. Özellikle SCF'nin kurulmasından sonra bazı yerlerde öğrenci sayısında küçük bir düşüş gözlenmesi, toplumsal düzeydeki hoşnutsuzluğu gösterir. Din görevlilerinin camilerde rejime açıkça meydan okumasına verilen hafif cezalar, devletin dini sahanın taşıdığı potansiyel muhalefetin farkında olduğunu gösterir. Uysal din adamı yetiştirme politikasının meyvesi olan *İmam Hatip Mektepleri* projesi de başarısız olmuştur.⁶¹ Sonuncusu Manisa şubesi olmak üzere, tamamı 1930'da kapatılmıştır. Din adamları özellikle ramazanlarda camileri siyaset arenasına dönüştürmekteydi. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın, Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderdiği bir yazı iktidarın rahatsızlığı dile getiriyor:

61 Bu okullar İttihat ve Terakki iktidarı döneminin başlarında kurulan Medresetü-l Eimmeti ve'l Hutebâ'nın (1923-1924) devamı olarak, 1924-1930 yılları arasında İmam Hatip Mektepleri adını aldı.

« Geçen sene ramazanda camilerde ders veren vaaz efendilerden bazıları, dini ve ahlaki olması lazım gelen esaslardan inhiraf ederek, haklarında tatbikat-ı kanuniye icrasını mucip olacak derecede, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin te'sis ve vaz ettiği esaslar, müesseseler aleyhinde mübalatsızca mütalaada buldukları malumu riyasetpenahileridir. »⁶²

İktidar özellikle tarikatlara karşı sert bir tavır takınmıştır. Bunun nedeni, her ne kadar tarikatların bağımsızlık savaşına verdiği destek Kemalist güçler tarafından önemsenmişse de, Mustafa Kemal Türkiye'nin modernleşmesi adına tarikatları tamamen yasaklamaya ve reformlara karşı bir reaksiyon ve cehalet yuvası olarak gördüğü tekkeleri kapatmaya karar vermiştir. Tarikatların ortadan kaldırılması konusunda ilk örnek, 1826'da II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için Bektaşiyye'yi kapatmasıdır. Bir asır sonraki bu toptan yasaklamayla, siyasi rekabet ve ideolojik zıtlık nedeniyle dışlanan İslami hayatın bu süreklilik arz eden kadim boyutunu yok etmek mümkün olmamıştır.⁶³ Üstelik yeni dinsellik formları ortaya çıktığı gibi, gizlenmeleri de takip edilmelerini zorlaştırmıştır. Bu gizlilik onların siyasi güçlerini kaybettikleri anlamına da gelmez.

Tarikatlar ve din adamları, Serbest Fırka'ya verdikleri destekle 1930'da yeniden gündeme geldiler. Söz konusu partinin beklentilerine hiç bir çözüm önermemesine rağmen, tek taraflı bir sözleşmeye imza attılar. Ancak bu karşılıksızlığın bedeli, _tıpkı, suçu sadece olaya tanıklık etmek olan üzüm tüccarı Josef'in, gayrimüslimlerin bedelini ödediği gibi_ birkaç ay içinde Menemen'de ödenecektir. Balıkesir valisinin Menemen Olayı sonrasında _17 Ocak 1931_, İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir şifre, muhalefet/tarikat/din adamı ilişkisi üçgenine ışık tutuyor:

« Balıkesir'deki vaziyette son senelerde mütezayit [çoğalan] bir faaliyet gösteren tarikatların çok tesiri olmuştur. Serbest Fırka'nın teşekkülünden sonra, esasen garp rejimlerine karşı daima uzak duran Balıkesir gibi muhafazakar bir muhitte, tarikatlar mensubini ve içtimai inkılabtan hoşnut olmayan hoca takımını Serbest Fırkayı tutarak, mükemmelen çalışmışlardır. Menemen hadisesinden sonra hassaten tarikat cereyanları üzerinde fazla meşgul olunmuştur. Halen bu işlerde amil olanların elebaşları tahtı tevkifattadır [gözaltındadır]. İdare-i örfiye vaziyetinden azami istifade suretiyle bu cereyanların önüne geçilmeye çalışılmaktadır. »⁶⁴

Menemen Mehdisi, 'siyasal mehdi'den hemen sonra zuhur ediyor. Çünkü

62 **BCA BMGM K**, [Katalog no: 030 10/26 150 12].

63 Bahsedilen dönemle ilgili bkz., Muharrem Varol, *Islahat, Siyaset, Tarikat, Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2013; ayrıca İslam dünyasında tarikatların doğuşu, gelişimleri ve aktüel durumları için bkz., Alexandre Popoviç ve Gilles Veinstein (dir.), *İslam Dünyasında Tarikatlar*, İstanbul, Suf Yayınları, 2004.

64 **BCA BMGM K**, [Katalog no: 030 10/88 580 17].

Okyar, Ege'nin her yerinde adeta bir kurtarıcı gibi karşılanmıştır. Halk Fırkası bazı kentlerde neredeyse yok gibi. Bunların başında Manisa ve Menemen zikredilebilir. Zira Manisa gibi muhafazakar bir şehirde, örgüt kuracak tek bir kimenin bulunamaması manidardır. Menemen İsyanı, işte böyle kopuş içindeki bir şehirden doğmuştur. Zira, bu kopuş bir yıl sonra, bizzat Mustafa Kemal tarafından onaylanmıştır.⁶⁵ Okyar'ın gelişinde yaşanan bir sahne, bu kopuşa dair çok şey anlatır. Bir gurup Menemenli tuz ve ekmek konulmuş bir tepsiyle liderlerini karşılayacaktır. Sonrasını Mehmet Yetimoğlu'na bırakalım:

« Bazıları cahillik edip tepsiye tuz ekmek koymuşlar. 'Biz buna razıyız, yeter ki sen gel!' diye. Fethi Bey'i çok insan karşılamıştı. Bağırıyorlar, 'Yaşa Fethi Bey, Açız, açız, tuz, ekmek yiyoruz!' diye. Sonra bu hadise [Menemen Olayı] açlığı, her şeyi unutturdu. »⁶⁶

İlk ve sonbaharlar Ege için büyük doğal felaketlerle doludur. 1930 yılı sonbaharı da böyledir. İzmir ve Ege taşrasında özellikle 24/25 Ekim'de ki sel gibi yağmurlar, 109 ölü ve 2000'i aşkın köylünün büyük zarar görmesine yola açtı. Felaket karşısında yetersiz kalan devlet desteği, selzedeleri kaderlerine terk eder. Ekonomik kriz, ağır vergi yükü ve yerel seçimlerindeki cebir, iklimsel koşul etkenlerinin sonuçlarını, İslam'ın haber verdiği dünyanın sonu işaretleri olarak değiştiriyor. Bu algı füzyonları, sonuçta bir mehdinin ortaya çıkışını tetikleyen « kaos » algısını yeterince besliyor. Çünkü bu tür iddialar kendiliğinden ortaya çıkmaz. Bir uhrevi kurtarıcı genelde çok büyük bunalımlar, kültürel kopuşlar ve devlet zorunun katlanılmaz hale geldiği durumlarda hayat bulabiliyor. 1930 Türkiye'si, çok kötü olarak tanımlanabilecek bir yıldır. İktidar bu durumdan çıkış yolunu siyasal ve ekonomik restorasyonda arıyor. Her toplumun belirli bir düzeye kadar stresi azaltacak koruyucuları vardır. Fakat özellikle göçmenlerde bu koruyucuların yıkıldığı görülüyor. On binlerce Egeli göçmen, diğer toplumsal kategorilerin içinden geçtiği ekonomik krizden tahminlerin ötesinde etkileniyor ve kırılgalaşıyor. O kadar ki Giritli Mehmet on liralık borcunu ödeyemez duruma düşüyor. Böylece dünyasal şartların oluşturduğu bu durum Menemen Mehdisi tarafından 'çok kötü' olarak nitelendiğinde, bir kurtarıcı bekleyenler Mehdi'nin geldiğine ikna oluyor. İklimsel koşul döngüsü ve depremler, bir yıl önce, 20 Aralık 1929'da Manisalı bir posta memuru olan Cemal Nadir'in mesihlik iddiasına delil oluşturuyor:

« Dünya batıyor. Her gün birbirini izleyen zelzeleler, tufanlar, heyelanlar

65 **BCAÇPK**, [Katalog no: 49001 35 1461]: « 'Katib-i Umumi Saffet Beyefendi 'ye', Manisa fırka reisi hakkındaki iş'arı alinizi Reiscumhur Hazretleri'ne arz ettim. Cevabını bizzat dikte ederek Başvekil Hazretleri'ne imzalarıyla yazılmasını irade buyurdular. Bunu ayrıca şifre ettirdim. Emirlerine göre mevzu bahis iki zattan başka kimse bulunmadığından, orada teşkilattan vazgeçilmesi gerekmektedir. »

66 Özengin, a.g.e., s. 292.

bundan başka neye delalet edebilir. Yeryüzü fisk-u fücür içinde. Allah beni, yani sevgili kulu ve resulü Cemal'i, bu berbatlığın izalesine memur etti. »⁶⁷

Giritli Mehmet'in selefi bu Kafkas göçmeninin, söyleşi yapan gazeteciye kurduğu cümleler, elinizdeki çalışmada anlatılmak istenen « kaos » kavramının ilk ağızdan çarpıcı bir açıklaması gibi. Bir cuma günü, Manisa'nın Hatuniye Camii'nde şapkasını yırtarak, fes giymiş ve 'Ey, ümmet-i Muhammed! Ne duruyorsunuz?' diyerek mesihliğini ilan etmiş, ardından tutuklanarak hapsedilmiştir.

Mesihi/Mehdici retoriğin tamamında gördüğümüz seçilmişlik duygusu, bu halef selef örneğinde de gözlemleniyor. Bu tür iddialarda bulunan kişiliklerin sosyopsikolojik özellikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak burada mesleki gözlemlerinden bir tanımlama sunan psikiyatrist Erol Göka, mehdilik iddiasında olan kimseler, kişilik olgunlaşması açısından oldukça çocuksu, hayalle gerçeği, kendi arzularıyla dış dünyanın taleplerini ayıramayan, dürtülerini denetleyemeyen yapıdadırlar, diyor ve ekliyor. Bu şahısların kişilik yapılarındaki ortak özellik, kimi zaman sinsî biçimde seyreden 'seçilmişlik duygusu'dur.⁶⁸ Dağıstan göçmeni dindar bir ailenin çocuğu olarak, büyük ıstırap ve sefalet içinde yaşadığını ifade eden Cemal Nadir, aslında Menemen Olayı'nın kronolojik olarak uzun erimli ve karmaşık faktörler silsilesine dayandığını göstermekte. Giritli Mehmet'in kuvvetle muhtemel işittiği bu uhrevî kurtuluş çağrısının yıl dönümünde, « kaos » durumunu yine mehdici repertuvardan, ama farklı ifadelerle yeniden yorumluyor. İki örneğin gösterdiği gibi, onlar ne bir ilkti, ne de bir son oldular.

V. Olayın Bir Birleştirici ve Parçalayıcı Araç Olarak Kullanımı

Menemen Olayı dönemin şartlarının ürettiği bir isyan olmasına rağmen, Serbest Fırka'nın en liberalinden radikaline uzanan « karmakarışık » koalisyonunu parçalamak ve Kemalist ajandadan uzaklaşan milliyetçi taşra aydınlarını kazanmak için kullanılmıştır. Menemen meydanlarına kurulan idam sehpalarının, Samsun ve Antalya gibi şehirlerde yargılanan Serbest Fırkacılar içinde kurulduğu söylentileri, iktidar yanlısı gazetelerde aslı olmayan bir söylenti olarak gündeme gelmemiştir. Örneğin, Antalya'da haklarında dava açılan 796 kişi idam edilmediyseler de, adeta bir sürgün gibi iki vilayet ötedeki Denizli'de yargılandılar. Üstelik ölüm tehlikeleriyle dolu bu yolculuğu iki kez yapmak zorunda kalacaklardır. Burhanettin Onat, Antalya Serbest Fırka Ocak Reisi olarak bu yargılanacaklar listesinin başındadır. Bu günlerde hissettiklerini şöyle kaleme almıştır:

« Fırka lağvedilinceye kadar en kuvvetli sandığımız taraftarlarımız dize gelerek, af dileyerek, yalvararak postlarını kurtarmaya çalışıyorlardı. Bu hercümerç içinde biz, elimiz böğrümüzde, akıbetimizi bekliyorduk. Mahkememiz ne zaman

67 *Ahenk Gazetesi*, 24 Aralık 1929.

68 Bkz., *Akşam Gazetesi*, 9 Şubat 2014.

başlayacak, nerede yapılacak ve biz ne olacağız, ne yapacağız diye kara kara düşünürken memlekette meşum bir hadisenin korkunç haberi bomba gibi patladı. Menemen'deki Kubilay hadisesi. Halk Fırkacılar bunu da bizim üstümüze yık-maya kalktılar. Menemen'de Divan-ı Harp kuruldu. Yüzlerce insan tutuklandı. Bu esnada Halk Fırkası gazeteleri 'Antalya hadiseleri maznunları da Menemen Divan-ı Harbinde mahkeme edilecekler' demeye başlayınca Reşid Galib'in Yalova'da: 'Bu işin ucunda ipe gitmek de var' dediğini tekrar hatırladım. Darağaçları, yağlı urganlar, süngülü askerler günlerce gözümün önünden gitmedi. »⁶⁹

Bir çok milliyetçi muhalif aydın olayın güçlü sarsıntısıyla yeniden iktidara yönelir. Bunlar arasında ki en meşhuru İzmir'in SCF yanlısı yerel gazetesi *Hizmet*, olaydan sonra beli belirsiz bir yayın politikası izlemeye başlayacaktır.⁷⁰ Üç Kemalist şairin dizelerine açılan sütunlar, « yeşil başlı canavara » benzetilen dini muhalefete bakışın ve iktidara yönelişin belgeleri gibidir:

Selam duracak gündüz, güneş, gece, ay,
Bu inkılap uğruna burada can veren Kubilay⁷¹

◇ ◇

Başında yoksa bir mermer taşın,
Ardında ağladı bunca kardeşin,
Kahraman ordusu büyük savaşın,
En son sende buldu peygamberini⁷²

◇ ◇

Ardında bıraktığın bugün sor ki,
Yeşil başlı canavar kaç masumu boğmuştur
Başkaldıran her yılan bize gösteriyor ki,
Cehalet inkılabı henüz hazmetmemiştir⁷³

Olay bahane edilerek dindarlar üzerinde kurulan baskıların, Anadolu'nun birçok kentinde izleri vardır. Zaten gözetim altında olan ve bir çoğunun fişlendiği

69 « Burhanettin Onat'ın Serbest Fırka Anıları », *a.g.e.*, s. 51.

70 *Hizmet Gazetesi* sahibi Zeynel Besim, İzmir'de SCF teşkilatlarının kuruluşunda önemli görevler üstlenmiş muhalif bir aydındır. Ancak 1930 Yerel Seçimlerinin hemen başında (3 Ekim 1930), aralarında Vasıf Çınar'ında bulunduğu birkaç Halk Fırkası milletvekilinin baskılarıyla susturulmuştur. İzmir'de dolaşan söylentilere göre, Karşıyaka'da gerçekleşen toplantıda masaya, bir tabanca ve elli bin liralık bir çek konuluyor. Gazeteci bu söylentileri reddetse de, bir aylığına İstanbul'a kaçmak zorunda kalmış ve gazetecilik hayatı son bulmuştur. Sonrasında da gazeteyi damadına devretmek zorunda kalmıştır., Bkz., *Hizmet*, 21 Ekim 1930.

71 Muallim Mektebi'nden Barbaroslu Mehmet Turhan'ın şiiri, *Hizmet*, 30 Aralık 1930.

72 Muallim Mektebi öğrencisi İrfan Konur Topçuoğlu., *a.g.g.*

73 İzmir Muallim Mektebi öğrencisi şair ve yazar Şadan Fahir., *a.g.g.*

anlaşılan tarikat mensuplarından birçoğunun hayatı düzelmek üzere altüst olmuştur.⁷⁴ *Gediz Dergisi* olay sonrası oluşan baskı döneminde dinin vicdanlara nasıl hapsedildiğini açıkça ortaya koyuyor:

« Bizden olmayan, ülkümüzü gocunduran her şeyi kül edeceğiz. Bu yurttan şu Kubilay abidesi gibi tek bir şey ayakta kalacaktır: Cumhuriyet. Başka her şey silinecek yok olacaktır. [...] Dünya işlerine karışan şeriat, bizi ölüme götüren yoldur. Yürekte ve camiden dışarı çıkan din, ülkümüzün düşmanıdır. [...] Camiden çıkan din, eli hançerli bir gerilik belgesidir. »⁷⁵

Aslında vicdanlara hapsedilen sadece din değildir. 1945’li yıllara kadar liberalizm bir daha gün yüzü göremez. Devletçilik ve kapitalizm tarafından absorbe edilen liberal sistem, adeta Menemen gibi ‘lanetlenir’ ve şiddete eşdeğer bir anlam kazanır. Böylece meşruiyetini de kaybeder. 1930’lu yıllarda Cumhuriyet Halk Fırkası devletle bütünleşmesini tamamlar.⁷⁶ Muhalefete Mecliste « başı boş » otuz milletvekili sandalyesi ayrılır. Bu arada bir çok Serbest Fırkacı siyasetten tasfiye edilirken, bazıları 8 Mayıs 1945’te ki Demokrat Parti’nin kuruluşunu bekleyecektir. Ekonomide devletçilik eliyle Kemalist burjuva güçlendirilir. 1930 sınavının ardından Kemalizm’e özgü bir doktrin geliştirilmesi çabaları hızlanır. Son derece doktriner olan *Kadro Dergisi* (1932-1935) çevresinde toplanan bir elit sınıfı, İtalya ve Sovyetler Birliği gibi tek parti rejimlerinin üçüncü kutbu olarak sınıflandırılan bir doktrin geliştirirler. Bir çok yerde Serbest Fırka’ya dolaylı destek verdikleri için kapatılan Türk Ocakları yerine kurulan Halkevleri, ağırlıklı olarak taşrada

74 Konya’da yaşanan tedirginliği Ali Ulvi Kurucu şöyle kalme almıştır: « Çok geçmedi Menemen Hadisesi diye bir vak’a zuhur etti. Ali Rıza Efendi, İsmail Efendi, Ağrılı Tevfik Efendi gibi Konya’da bilinen sevilen bir çok kimse tevkif edildi. Bu tevkifat sırasında kendilerinden şüphe edilen kimselerin, hocaların evleri aranacak diye bir şayia yaldı. Dedemin hariciyesinde, babam ve amcam toplandılar, hangi kitapları gizlese, saklasak, acaba hangi kitaplar mahzurludur, diye konuştular. Bunun üzerine dedem merhum şunu söylemişti: ‘Çocuklar, Kuran’ı Kerim’in, zikrullahın yasak edildiği bir memlekette kütüphanede hangi kitap kalır! Öyleyse, evden Kuran’a kadar hepsini kaldırıp kurtulalım! Hangisi suç hangisi değil bilmiyoruz ki... Yazı değişmiş, Kura’n harfleriyle yazılması yasaklanmış. Bundan büyük felaket ve facia olmaz. Ben şaşım bu işe!’ [...] Fakat ne bizim ev, ne de amcamınki arandı. Yalnız Allah rahmet eylesin Esad Efendi ile muhabere ve müraselesi olduğundan şüphelenilindikleri kimselerin evlerini aramışlar, kendilerinde mektup veya benzeri bir şey bulmuşlarsa onları tevkif etmişler. », Kurucu, *a.g.e.*, s. 64.

75 Şair ve Doktor Necdet Otaman’ın Kubilay Abidesi’nde 22 Mart’ta yaptığı « Ateşin Nutuk » başlıklı konuşmasından, *Gediz Dergisi*, Nisan 1937, s. 4.

76 1930’da bir grup kadının Cumhuriyet Halk Fırkası’na kaydolma isteğine Katib-i Umumiliğin verdiği cevap iktidarın memurlara bakışını ortaya koyması bakımından önemlidir: « Fırkamıza kaydolmak üzere müracaat eden hanımefendilerin fırkaya kabulleri muvafık görülmüştür. Ancak bunlar meyânında muallim hanımefendiler vardır ki, memurun kanunu dolayısıyla bu hanımefendilerin hiçbir fırkaya girmeleri mümkün değildir ve zaten bilumum memurini fırkamızın tabii uzuvları olarak telakki ettiğimiz cihetle bunların kayıt muamelesine lüzum yoktur. », **BCA CHP K**, 2945 numaralı ve 2 Eylül 1930 tarihli şifre, [Katalog no: 490 01 1 4 10].

örgütlenir ve çeşitli etkinliklerle Kadro doktrinini boşluğa düştüğüne inanılan bu genç nesile aktarmaya çalışır.

VI. Yorumlar ve Komplo Teorileri

Toplumsal düzeyde üretilen çürütülmesi zor komplo teorileri olayı zemininden çıkarmıştır. Hiç bir dört başı mamur çalışma bu teorileri çürütemez gibi görünüyor. Resmi görüşün reddiyesi olarak rejim muhalifi yazarlar tarafından kaleme alınan çalışmalarda komplo teorisi noktasında eleştirilenle birleşir, sosyal düzeyli ve mikro ölçekli okumaları reddederler. Çifte yorumlu bu çelişkili açıklamalar, içerik bakımından benzeşirken aralarındaki 'çatlaklar' bir araştırmacıya dekorun arka yüzünü görme fırsatı verir. Bu tür okumalara bir kaç örnek vermek gerekirse ilk akla gelen Necip Fazıl Kısakürek olur. Ünlü şair ve yazar *Tertip* başlığı altında düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: « Evet; bütün şahsiyetli Müslümanları, bilhassa Nakşibendi tarikatı büyüklerini ortadan kaldırmak için hükümetçe düzenlenen Menemen Vak'ası, tertiplerin en vicdansızını teşkil eder.⁷⁷ » Yazar sonraki cümlelerinde komployu Serbest Fırka'nın başarısına ve Şeyh Esad Erbili'nin müritlerinin iktidarı rahatsız edecek kadar çokluğuna bağlıyor. Bir diğer muhalif yazar ise şu görüştedir: « İrtica ithamıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatılmış, böylece Cumhuriyet Halk Fırkası iktidar rakibinden kurtulup rahatlamıştı ama, ortada irticayı teyit edecek ne bir olay ne de herhangi bir olaydan tutuklanan veya tatbikata uğrayan vardı!.. Ne fes kalıplayan, ne tekke süpüren, ne bayrak açan kimseye rastlanmamış, bunları Meclis kürsüsünden söyleyebilen İçişleri Bakanı'nın iddiası muallakta kalmıştı!.. Serbest Fırka mensupları da serbestti, ilgili makamlar irtica iddiasıyla bu parti mensuplarından kimsenin yakasından yapışmamıştı!.. Böyle olmamalıydı, mutlaka bir oyun sahneye konmalı ve irtica ithamı bu oyunla adeta ispat edilmeliydi. »⁷⁸

Kemalist araştırmacıardan Çetinkaya, komplo teorisinin içini resmi görüş doğrultusunda dolduruyor: « Hadise malum. Bazı gazetelerin dediği gibi bu iş nasıl olurda üç-beş meczubun işidir diye anılabilir. Hiç bir meczup ve mecnunların muayyen bir maksat için birleştikleri görülmüş şey midir? Esrarkeş ne demek? Esrar içenlerde böyle tasavvur ve tasmim edilmiş hareketlere cüretin ihtimali bile bulunabilir mi? Herifler ne meczup ne de mecnun, böyle olmadıklarına göre, belki cahil fakat herhalde akılları başlarında adamlardır, demek oluyor. Fakat yalnız altı kişi, kendi hesaplarına başarılması tasavvur olunan büyük işi kendi başlarına nasıl başarabileceklerdi? Bu demek ki, bu teşebbüste onlar yalnız değil-lerdi ve aralarındaki bağlantı ve kendilerine verilmiş olacak teminat vardı. Ki bu

77 Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 2004, s. 137.

78 Mustafa Müftüoğlu, *Yakın Tarihimizden Bir Olay, Menemen Vak'ası*, İstanbul, Risale Yayınları, 1991, s. 60.

cüreti mümkün kılacak şekil ve suretteydi. Beş-altı kişi Menemen'e rasgele mi gelmişlerdi? Yoksa orasını kendileri için hazırlanmış müsait bir muhit addettikleri için mi oraya gelmişlerdi?⁷⁹ » Görüldüğü üzere bu çifte hafıza aktarımı olayı mehdîyyet iddiası bakımından ele almayı ve dönemin şartları ışığında okumayı reddediyor.

Bu aşamada çalışmanın başlığında sorulan iki soruya cevap vermek gerekiyor. Bütün metin boyunca detaylandırılan gelişim süreci gösteriyor ki, olay dönemin şartlarının zorladığı kopuşlardan besleniyor ve bölgesel bir çerçeve içinde kalıyor. Bu şartlar içinde elbette iktidarın radikal dini uygulamaları da var. Tarikat dokusundaki bölgesel düzeyli kopuş ise ekonomik sorunlar ve göçmelerdeki derin hoşnutsuzlukla yakından ilgili. İktidarın sadece söylemlerden yola çıkarak gelişmeleri 'irticai' bir olay olarak damgalaması, ortaya çıkan sosyal dinamikleri reddetmesi anlamına geliyor. Menemen Olayı alabildiğine yaygın dini sembollerle süslü olmasına rağmen dini boyut son derece yüzeyseldir. Zira Giritli Mehmet, Paşaköy'de mehdîliğini ilan ettiğinde, mazisini tanıyan bazı köylüler haklı olarak, 'Sen Subhaneke'yi [duasını] dahi bilmezsin' diyecekler ve bu iddiaya inanmayacaklardır. Dolayısıyla her mehdîlik iddiası, uhrevî kurtuluş hareketleri içinde değerlendirilebilirse doğru sonuçlara varılabilir. Serbest Fırka ile olayın bağlantısına gelince, bu son derece sınırlı ve dolaylıdır. Kronolojik olarak SCF'nin kuruluşundan aylar öncesinde başlamış bir süreçtir. Fakat mahkemede verilen ifadelerle göre sanıkların tamamı Serbest Fırkalıydı ve komünist gruplar gibi yasaklanmış hafızalarıyla, tek çare olarak bu partiye yönelmişlerdi. Dolayısıyla hepsi bu meşru siyasal çatının yıkılışını gözyaşları içinde karşıladılar ve beklentilerini uhrevî bir kurtuluş çağrısına kulak vererek sürdürdüler.

79 Hikmet Çetinkaya, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1997, s. 21-22.

Sonuç

Menemen Olayı bütün bu muhalefeti bastırmak için iktidara 'altın tepside' sunulmuş bir fırsat oldu. Gerçekten de iktidar Menemen Olayı sayesinde adeta yeniden organize olmuş, böylece Serbest Fırka tabanının güçlü dinamiklerinin üstesinden gelebilmiştir. Kendini Kubilay'ın şahsında sembolize eden Cumhuriyet, böylece merkez çevre/gerilimini din üzerinden yeniden inşa edebilmiştir. İktidarın irtica tehdidiyle sindirme mühendisliğini kısaca ifade etmek gerekirse buna, çağdışı ilan edilen tarikatlar üzerinden « Serbestçileri » parçalamakta denilebilir. Zira, Menemen meydanlarının ibretlik idamları, II. Dünya savaşı sonrasında kadar muhalifler ve liberalizme bir daha günyüzü göstermeyecektir.

Kaynakça

Acar, Bahriye, “İzmir Basınında Menemen Olayı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1977.

Ahenk Gazetesi, 24 Aralık 1929.

Alexandre, Jevakhoff, *Les chemins de l'Occident; Kemal Ataturk*, Tallandier, Paris, 1989.

Aksakal, Bedriye, *Manisa ve Yöresi*, 1987.

Akşam Gazetesi, 9 Şubat 2014.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922, Görüp Geçirdiklerim*, İstanbul, İnsel Yayınları, 1970.

Anadolu Gazetesi, 24 Aralık 1930.

Anıl, Yaşar Şahin, *Mahkeme Tutanaklarına Göre Menemen İrtica Olayı Davası*, İstanbul, Kantaş Yayınları, 2007.

Arıkan, Zeki, *İzmir Basınından Seçmeler (1923-1938)*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, cilt I, 2003.

Arşiv Belgeleriyle Menemen Olayı, Genel Kurmay Başkanlığı, ATAŞE Arşivi Başkanlığı, [http://www.tsk.tr/8_faydali_bilgiler/tarihtenkesitler.html]

Balkaya, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Baydar, Mustafa, *Kubilay*, İstanbul, İstanbul Yayınevi, t.y.

Büyük Torbalı Gazetesi, 4 Şubat 2010.

Cevizoğlu, Hulki, *Şeyhler Müritler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, Tekin Yayınları, 1997.

Cumhuriyet Gazetesi, 21 Ocak 1931.

Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu (1923-1950).

Çakmak, A. Nedim, *İşgal Günlerindeki İşbirlikçiler, Hüsnüyadis Hortladı*, İstanbul, Kumsaati Yayınları, 2007.

Çetinkaya, Hikmet, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1997.

Bozarıslan, Hamit, Le phénomène milicien : une composante de la violence politique en Turquie des années 1970, *Turcica, revue d'études turques*, Sayı 31, 1999.

_____, “Le mahdisme en Turquie : ‘l’Incident de Menemen’ en 1930”, *Re-*

vue des mondes musulmans et de la Méditerranée, Sayı 91-92-93-94, 2000.

_____, *Cent mots pour dire la violence dans le monde musulman*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2005.

_____, *Türkiye'nin Modern Tarihi*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2004.

Cohn, Norman, *Les fanatiques de l'apocalyps, millenaristes révolutionnaires et anarchistes mystiques au moyen âge*, Paris, Payot, 1983.

Coşkun, Ali, *Mehdilik Fenomeni*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004.

Coşkun, Avni, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 20, 2001.

Demir, Kan, *Şehit Kubilay*, İstanbul, İleri Yayınları, 2005.

Dost-Niyego, Pınar, *Le bon dictateur, l'image de Mustafa Kemal Atatürk en France (1919-1938)*, İstanbul, Libra Kitap Yayınları, 2014.

Elbalı, Emin, *Kubilay'ın Mezarında ve Yanmayan Şehrin Hikayesi*, İzmir, Meşher Basımevi, 1937.

Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

Garcia-Arenal, Mercedes, "Introduction", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 91-92-93-94.

Esengin, Kenan, *Orgeneral Muğlalı Olayı, 33 Kişinin Ölümü*, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1974.

Gonca, Nihal, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Menemen Kazası (1923-1933)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2005.

Göksu, Emel, *1929 Ekonomik Buhran Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003.

Haddad, Mouloud, "Les Maîtres de l'heure: moments eschatologiques en Islam méditerranéen (1847-1908)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 2008.

Hizmet Gazetesi, 29 Ekim 1929.

Hizmet Gazetesi, 5 Eylül 1930.

Hizmet Gazetesi, 18 Eylül 1930.

Hizmet Gazetesi, 21 Ekim 1930.

Hizmet Gazetesi, 30 Aralık 1930.

İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993.

Karahan, Abdullah Neyzar, *Şehit Edilişinin 50. Yılında Kubilay*, Spor Toto Kültür Yayınları, Ankara, 1980.

Kırhan, Celal, *Öğretmen Kubilay ve Uydurma Mehdi*, İstanbul, Sıralar Matbaası, 1963.

Kısakürek, Necip Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 2004.

Kömür, Recai, “Menemen İstismarı Artık Bitmeli”, *Köprü Dergisi*, Sayı 4, 1994.

Kurtoğlu, İsmail, “Menemen Olayı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2000.

Mazıcı, Nurşen, “Menemen Olayı’nın Sosyo-Kültürel Analizi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 90, 2001.

Müftüoğlu, Mustafa, *Yakın Tarihimizden Bir Olay, Menemen Vak’ası*, İstanbul, Risale Yayınları, 1991.

Öz, Dilek, “19. Yüzyıl Ortalarında Menemen Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.

Özengin, Oktay, *Kubilay Olayı Tarihi, 40 Gün*, İzmir, Ata Matbaacılık, 2013.

Popoviç, Alexandre ve Veinstein, Gilles (dir.), *İslam Dünyasında Tarikatlar*, İstanbul, Suf Yayınları, 2004.

Sağlam, Vedat, *Ne Menem Menemen, Kubilay Olayı*, İstanbul, Nesil Yayınları, 2007.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, “Mehdi”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 28.

Serbest Cumhuriyet Gazetesi, 1 Ocak 1931.

Serbest Cumhuriyet Gazetesi, 19 Kasım 1930.

Son Posta, 26 Aralık 1930.

Tatas, Mehmet, “Menemen [Kubilay] Olayı”, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1974.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Ankara, cilt 21-25, 3. Devre, 4. İçtima, 1930-1931.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı:

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (1924-1951).

Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, *Cumhuriyet’in 75. Yıldönü-*

münde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler, Ankara, Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi, Sayı 129, 1998.

Weiker, W. F., *Political Tutelage and Democracy in Turkey, 'The Free Party and Its Aftermath'*, Lieden, E. J. Brill, 1973.

Vakit Gazetesi, 27 Aralık 1930.

Varol, Muharrem, *Islahat, Siyaset, Tarikat, Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2013.

Vett, Carl, *Tekke Günlüğü*, İstanbul, Elest Yayınları, 2004.

Yeni Asır Gazetesi, 16 Ocak 1931.

Yıldız, Zekeriya, *Gül Ateş, Sine Ateş, Menemen*, İstanbul, Nesil Yayınları, 2013.